

**KONFERANSA
LÎ SER
ZMANÊ KURDÎ**

WEŞANÊN KOMKAR

KONFERANSA LI SER ZMANÊ KURDÎ

WEŞANÊN KOMKAR

Weşanên KOMKAR

Adres:

Bunsenstr. 7

51145 Köln/Deutschland

Tel: 49-02203-93 51 71

internet:

e-mail: komkar@t-online.de

ISBN : 3-927213-22-5

Yê ku ji çapê ra amadekir: Ünal Yardımcı

Hewcetî tune, ku ez di vê rûpelê de dur û dirêj ser perçebûna Kurdistanê, pêpezbûna hemû maf û heyîyên gelê Kurd bikim. Dagirkeran mecal nedane û îro jî nadin, ku Kurd zimanê xwe baxivin, çand û hunera xwe, ziman û edebîyata xwe pêsta bibin. Ku mirov Kurdistana Başûr bide alîkî, Kurd li ser her sê perçên mayîn xwedanê tu mafan nînin. Herçî kar û xebatên ku têne meşandin dibe sedema hepsî bûn, lêdan û kuştina Kurdan. An jî talan bûna mal û milk, şewitandina gund û bajarên, nefî bûn û koçberîya sed hezaran.

Taybetî jî dewleta Tirk ya ku hetanî duh hebûna gelê Kurd inkar dikir. Kurd dikirin Tirkên çîyayî, îro nikare inkar bike, lê ne amade ye, ku mafên Kurdan yê netewî û demokratîk bide. Bo ku bikaribe inkarkirina xwe bidomîne, zimanê dayikê dike zimanê tradîsyonê. Mafê perwerdeyî di zimanê dayikê de û di dibistanan de nade Kurdan. Dil heye, ku vî mafê zarokên Kurdan bi qursan ve beravî bike. Lê gelê Kurd yê ku ji bo van mafana ew qas bedel dane pê ne qayil in û ewê mafê xwe bistîne. Ev gelekî eşkere ye.

Kurdan di bin mercên gelek giran de serhildan pêkanîne, partî û rexistin damezirandine, rojname, kovar û pirtûk çapkirinê. Folklor û zargotina Kurdan ya dewlemend berhevkirine û gîhandine destên quma iro. Di piranîya berhemên ku hatine afirandinê de, zimanê polîtîk û propagandayê ji bo hişyarkirina Kurdan, sazî û berpirsiyarên dagirkeran hakim e. Berhemên edebîyateke, rêzîmaneke standart nîn in. Pirtûkên ku giştî di derheqa dîroka Kurdistanê de agahdarîyê bidin nîn in. An jî gor dîroknasîyê, zimannasîyê, cîvatnasîyê, polîtîknasîyê û ferhengnasîyê berhemên ku ji bo hemû perçên Kurdistanê û cîvata Kurd wek delîl rolekê bileyîzin nînin.

Ya rasiyê ku bêjî, KOMKAR sazîyeke çandî, edebî an jî hunerî nîn e. Dil dixwaze, ku Kurdistan azad bûya. Kurdan mafên xwe yê netewî û demokratîk xistibûyan destên xwe. Me jî sazîyên xwe ji bo beşên cur be cur pêkanîbûyan û çalakîyên xwe jî bi bernameke profesyonelî bimeşandana.

Ji ber tunebûna sazîyên ku di beşên curbecur de, bi pisporî kar û xebatan bimeşînin, divê ev valahîya bihata tijîkirin. KOMKARê jî, wek rexiraweke demokratîk ji ber bernama xwe ya polîtîk re, xwastîye, ku vê valahîyê jî tijî bike. Ku em çend xalan nav bikin:

Karê çapemenîyê, pirtûk weşandinê, amadekirina semîner û konferansên ser ziman, edebîyat û diroka Kurd û Kurdistanê, mafên mirovatîyê, danasîna kesên ku di diroka Kurdistanê de roleke mezin leystine, daxwazîyên Kurdan yên ku dervayî welêt dijîn.

Lê em gihîştine wê bawerîyê ku, divê em van berhemên qedirbîlind yên ku hetanî îro hatine afirandin biparêzin û wan bidin nasîn. Divê em bidin nasîn û eşkere bikin, ku ev roman, çîrok, mesele û metelok, helbest, serpehatî di binê kîjan mercan de hatine afirandin. Nivîskarên wan û xwendevanên wan kîjan bedel dane? Sedemên kêmasîyan çi ne? Lê divê em edî nebêjin, ev ji tunebûnê çêtirin.

Lê divê em wan afirandina wek destpêk û çavkanî bibînin. Ji vir ha, divê lêkolîn bi şiklekî zanyarî bêne meşandin. Babet çi dibe bila bibe, êdî divê em qalîte berbi jor bikişînin.

Netewên ku ji 150 sal in xwedanê rêzimana xwe ne, iro li ser kêmasîyên xwe niqaş dikin û tevayî qeyde û quralên zimanê xwe nûjentir dikin. Rola zimên di beşên cuda de. Mînak: Ziman û Polîtîka an jî polîtîka dewletan ya zimên, ziman û psikoloci, an jî psikolojîya zimên, ziman û cîwat her usan rêzimana Kurdî û zarav û devokên zimanê Kurdî. Divê ev babetana êdî bi çavekî zanyarî bêne lêkolîn, pirs û pirsgrêkên zimanê Kurdî, sedemên paştamayîna zimanê me û kêmasîyên heyî bêne zelalkirin.

Ev konferansana divê di beşa edebîyat, helbest, folklor- zargotin û diroka Kurdî de ji bêne sazînin, dajiboy em bala nivîskar û zanyarên xwe bikişînin ser kêmasîyan û berhemên standart pêkbînin.

Bi vê konferansê ve jî me xwest, ku em jî gor mercên xwe platformekê pêkbînin û dor bi dor fersendê bidin pisporên xwe, ku ew xebatê xwe raxin ber çavên me. Bi van konferansan ve me xwest, ku em di navbera zanyarên Kurd û xwendevanan de têkilîyekê pêkbînin. Ez usan bawer dikim, ku em bi vê Konferansê ve gihîştin armanca xwe. Heta ku sazîyên me yên taybetî bêne pêkanîn, emê wek KOMKAR vî karî bimeşînin. Ev kara karekî giştî û netewî ye.

Ez dixwazim bi navê hemû Kurdên dilsoz sipazdariya xwe pêşkêşî zanyarên Kurdan yên heja M. Emîn Bozarlan (zimanzan, lêkolînavan), Dr. Zerdeş Haco (zimanzan), Dr. İlhan Kizilhan (Psikolog), Serdar Barak (zimanzan) bikim û kar û xebatên wan de serkeftinê dixwazim.

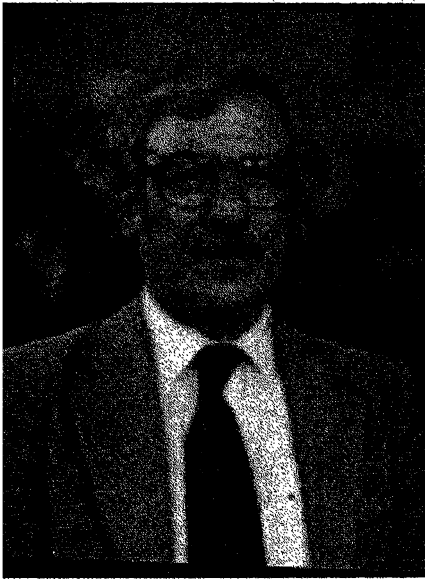
Bi silavên rêzgirtinî ve
Fettah Timar (Serokê KOMKARê)

asik û Folklorê Kurdi da HUNER

M. Emin BOZARSLAN

1 hêja.

a xwe bîkîm, mîm dîvê ku ez bî taybe-

din, babetê me dî vê gotarê da, "Dî
ra Kurdi da Huner" e. Em'ê hêz bîdîn

xwe ku dî vê gotara xwe da hîn minakên wîsa jî edebiyata klasîk û folklorê Kurdi pêşkêş bikin ku, dî wan da hunerên tewîra-tewîr ci girtine. Her weha, em'ê bî kurtî lî ser wan hunerên bî-peyvîvî, wan bîdî zanîn û şîrove bikin.

Dîvê em berê vê yekê bîdî zanîn ku babetê me hem fire ye, hem jî girîng e. Jî ber vê fireyîyê û girîngiyê, dibe ku gotara me piçek dirêj bibe. Eger dirêj bibe, ez hêvidar im ku xuşk û bî-rayên hêja jî kerema xwe lî me bîbûrî. Wek ku tê zanîn, dî peyveka pêşîyan a Kurdi da tê gotî "Jî mehan jî salan, carek mêvanê xalan".⁽¹⁾ Ê me jî wîsa ye. Em her tîm nayên vîr û serên xuşk û bî-rayên xwe yên hêja nayêşînin. Jî salê carek yan du car em tîm vîr. Eger dî van hatîman da em piçek serên we bêşînin jî, em hêvidar in ku hun jî kerema xwe lî me bîbûrî.

Vêca em dest bî babetê xwe bikin:

Berê, dîvê em bîdî zanîn ku "huner" çî ye û dema qala "huner" a dî edebiyata klasîk û folklorê Kurdi da tê kîrî, em çî fam dikî, çî tê aqîlê me.

"Huner" peyvîkeka Îrani ye; dî Kurdi da bî awayê "huner", dî Farîsî da jî bî awayê "honer" tê karanîn. Huner ne tenê dî edebiyatê û folklorê da heye; lê dî hîn qadên dî da jî tê nişandan û tê ditî. Lê belê jî ber ku babetê me dî vê gotarê da edebiyata klasîk û folklorê, em lî vîr qala maneyên wê yên dî qadên dî da nakî; em'ê tenê mana wê ya dî edebiyat û folklorê da bîdî zanîn. Ew mane bî kurtî weha ye:

"Dî nîvîsînê da yan dî gotîyê da, afirandîna rewşên balkêş û dîlkêş, bî karanîna peyvîkên lî derê awayên adetî".

Bî peyveka dî, em dîkarî weha bêjî:

"Dî edebiyat û folklorê da huner ew e ku helbestek, çîrokek, stranek û wî bî karanîna hîn peyvîk û salîxdan û şîbandîyên wîsa bê xemîlandî ku, hem bala xwendevanên yan guhdaran, hem jî dîlê wan ber bî xwe bîkîşîne, wan bîne kelecanyê û coşê".

Ew huner eger lî ser rewşeka erîn yanî poizîtîf bê karanîn, dîlê mîrov geş dîke û zewq dîde mîrov; lê eger lî ser rewşeka

neyin yani negatif be, hingê ji dilê mirov dihejine û mirov xemgin dîke.

Kesê ku wê hunerê nişan dîde, ew ji dibe "hunermend".

Mirov dîşê edebiyatê û folklorê bîşbine laşek, hunerê ji bîşbine giyan. Laş çawa bê giyan naji û wezîfe nabîne, edebiyat û folklor ji bê hunerê vala û pûç diminin, bî kêrê tîştêk nayên û nîkarin dilê mirov ber bî xwe bîkîşinin. Mesela, ku evindarek bêje "Yara mîna pîrr rînd e, çav û bîrûyên wê pîrr xweşîk in", ev nabe huner. Lewra dî peyvên rojîna ên adetî da tîştên weha tîm tîm gotin. Lê belê eger evindarek bejna yara xwe bîşbine tayeka rîhanê, çavên wê bîşbine çavên xezalan, bîrûyên wê bîşbine kevanan, bîjangên wê bîşbine tiran, aha ev dibe hunerêka dîlkêş. Her weha, eger dî straneka mîrxasîyê da jî şerkarek ra bê gotin "bavê xezebê" yan "gamêşê dehlê" yan "beranê çargurçîk", ew ji dibe hunerêka dîlkêş.

Dema em li edebiyata Kurdi ya klasîk û li folklorê Kurdi dînerin, em dîbinin ku her du jî bî hunerên gelek giranbuha hatine dagirtin. Me dîvê em bîdînan zanin ku, gelek kes jî folklorê tenê govendê fam dîkin. Lê ew şaşfamîyeka mezin e. Lewra çarçova peyvîka⁽²⁾ "folklor"ê gelek fire ye. Jî bî govendê çîrok, stran, meselok, pêkenok, tîştanok, peyvên pêşîyan û îdyom gîştî dîkevîna nava çarçova folklorê û her yek jî wan beşekî folklorê pêktîne. Dî van beşan da jî mirov hunerên cure cure yêna bîlînd dibîne.

Berî ku em dest bî nişandana minakên hunerî jî edebiyata klasîk û folklorê bîkin, dîvê em bî kurtî qala ferqa wan jî bîkin. Em dîşên wê ferqê, jî aliyê du nuqtîyên sereke ve bîdînan zanin.

Nuqtîyek ev e ku edebiyata klasîk jî aliyê hîm hozanên me yêna naskirî ve hatiye afirandin; yanî hunermendên wê edebiyatê ew hozan in. Lê folklorê Kurdi malê gelê Kurd e, anonim e, jî aliyê gel ve hatiye afirandin. Mesela, dema em qala straneka geli⁽³⁾ dîkin, em nîzanin ku ew stran jî aliyê kê ve hatiye afirandin.

dın, cara pêşin jı aliyê kê ve û lı kêderê hatiye gotın. Jı ber vê yekê, em dıbêjın "stranên geli", "çirokên geli" û wd.

Nuqteya di ji ev e ku dı edebiyata Kurdi ya klasik da, lı gora adetê wê demê, gelek payvîkên Erebi û Farîsî hatine karanin. Lê dı folklorê Kurdi da peyvîkên biyani hema hema qet tunın. Tenê hın peyvîkên Erebi yên ku ketine zımanê peyvîkê û bı wi awayi jı zımên ra bûne mal, dı hın beşên folklorê da ci girtine. Ew ji pırr pırr kê mın. Stran, çirok, pêkenok û wd yên Kurdi yên geli gişt bı Kurdiyeka xwerû hatine afirandin; yani gundiye Kurdîstanê çawa dıpeyvîm, ew ji wîsa hatine afirandin û wîsa jı gelê Kurd ra bûne mal.

Me jıbo vê gotara xwe çar tewirên hunerê bijartın. Ew her çar tewir ev in:

1- Salıxdan û şibandın.(4)

2- Dı salıxdan û şibandîne da mubalexe.

3- Biranin.

4- Hevtipi.

Em'ê hêz bıdın xwe ku dı vê gotara xwe da, jı van her çar tewirên hunerê jı edebiyata klasik û folklorê Kurdi hın minakan jı xuşk û bırayên berrêz ra pêşkêş bıkın.

SALIXDAN Ê ŞIBANDIN

Dı edebiyat û folklorê da yek jı awa û tewirên hunerê, salıxdan e. Dema ku hozanek yan nıvîskarek salixê kesek yan rewşek yan tışteq yan ji ciyek bide, dıvê bı awayeki wîsa salix bide ku hem bala xwendevanan yan guhdaran bıkişine ser wi kesi, wê rewşê, wi tışti yan ji wi ciyi, hem ji dilê wan ber bı wê salıxdanê bıkişine.

Ez dıxwazım dı babetê salıxdanê da numûneya pêşin jı
"Mewlûd" a Kurdi ya Melayê Bateyi nişan bıdım. Melayê Ba-
teyi dı ciyekî beşê paşin ê "Mewlûd"ê da deng lı Pêxember
kiriye û weha salixê qenciya wi daye:

"Mın hebın sê sed hezar ezman û dev
Yek demê xafil neminım roj û şev

wesfê husna te bîbêjım subh û şam
sed qıyamet dê bıçın, hêj natemam".

"Wesfê husna te" yani salixê qenciya te. "Şam" yani êvar.⁽⁵⁾
Dıvê mırov baş bala xwe bıde vê hunera mezın a ku dı vê par-
çeyê da ci gırtiye. Eger sê sed hezar zıman û devên wi hebın, bı
roj û bı şev qet yek demek jı xafil nemine, sibe û êvar her salixê
qenciya wi bıde, jı despêka dınê heta rabûna qıyametê sed car
dem here, dısa ew salıxdan tamam nabe. Hunereka dı ya bılınd
jı ev e ku ev salıxdana bı vê naveroka ewqas fire, tenê dı çar
malıkan da hatiye bıçıkırın. Yani salixê ku nıvıskareki adeti belki
bıkare dı rûpelek da bıde, Melayê Bateyi bı hostatıyeka mezın
dı çar malıkan da daye.

Em minakeka salıxdana têrhuner jı jı dastana me ya neteweyi
"Mem û Zin"ê nişan bıdın. Aladarê doza azadixwaziya gelê
Kurd Ehmedê Xaniyê nemır, dı beşê 5'an ê "Mem û Zin"ê da
weha pesnê fêrisi û mêrxasiya Kurdan daye:

"Wan gırti bı şiri şehre şuhret
tesxir-ı kırın biladê himmet".

Ev her du malık bı Kurdiya xwerû weha ne:

"Wan bı şûrên xwe gırtiye bajarê meşhûriyê
Wan dil gırtiye welatê xiretê û mêrxasiyê".

Wek ku diyar e, mamostayê mezın dı van her du malıkan da meşhûri, navdari şıbandiye bajarek, Kurd ji şıbandine şerkarên ku bı şûrên xwe ew bajar girtine; her weha, xiret û mêrxasi şıbandine welatek, Kurd ji şıbandine şerkarên ku ew welat dil girtine. Aha ji ber vê şıbandinê, ev salıxdan dibe hunereka hem pırr balkêş, hem ji pırr dalkêş.

Xani dı wi beşi da dema qala rewşa Kurdan a dijwar û bextreşiya wan kırıye, weha daye zanin ku Eceman û Romê yani Osmanıyan, êlên Kurdan ji tirên xwe yên tunekırınê ra kırine amanc:

"Her du terefan qebilê Kurmanc
bo tirê qeza kırine amanc".

Mexsed ji "her du terefan" Rom û Eceman. Peyvıka "qeza"yê ya dı malıka 2'yan da Erebi ye, mana wê lı vır "tunekırın" e. Ev her du malık bı Kurdiya xwerû, weha ne:

"Rom û Eceman ji her du alıyan ve êlên Kurmanc
ji tirên xwe yên tunekırınê ra kırine amanc".

Wek ku dıxuye, hozanê nemır bı van her du malıkan bı hostatiyeka mezın daye zanin ku amanca Romê û Eceman ne tenê zordestiya lı gelê me yê bindest e, lê tunekırına gelê Kurd e. Aha ev salıxdan, hunereka gelek mezın e.

Evdırehim Rehmiyê Hekari ji dı ciyeki pırtûka xwe ya bı navê "Gaziya Welat" da lı ser şehidkırına Xalıt Begê Cıبری û Üsıf Ziyayê Bedlisi ji aliyê rejıma nejadperest a devbıxwin ve, weha gotiye:

"Bı namûsa xwe sond xwarın jıbo Xalıt Begê Cıبری:
Heta heqqê we Kurdan em nedın, heram be me miri

Çı gava bûne xalib, guh nedane ehd û peymanan
nehiştin tîşteki qudsi, tecawız kır'ne iman

Tehemmul wan nekır, Xalid Beg û Yûsuf Ziya kuştin
Çıraya me vekuştin, ma kesê aqılıser hiştin!"

"Çıraya me vekuştin"! Dîvê ku em gişt bala xwe baş bîdın vê
peyvê têrhuner. Gelo çu peyvêka di heye ku bıcare bı qasê vê
peyvê salixê gunehkari û zalımiya wan nejadperestên xwinrêj
bîde; her weha, bextreşi û trajediya gelê Kurd weha bı awayeki
dîleşin bine ber çavan?

Hozanê me yê mezin Melayê Cıziri dı helbesteka xwe da weha
salixê agirê dîlê xwe daye:

"Jı ber ahên me dînê agir û dûd bit, ne eceb
Me dı dıl da heye narek ku dısojıt seqerê".

"Dûd" Farisi ye, mana wê "dû" ye. "Nar" Erebi ye; mana wê
"agir" e. "Seqer" ji Erebi ye û navek jı navên dojê ye.⁽⁶⁾ Mana
van her du malikan bı Kurdiya xwerû, weha ye:

"Eger jı ber ahên me dînê bıbe agir û dû, ne ecêb e
Lewra dı dîlê me da agirek heye ku dojê dîşewıtine".

Wek ku dıxuye, Melê dı van her du malikan da daye zanin ku
agirê dîlê wi agirê dojê dîşewıtine; yani agirê dojê jı agirê dîlê
wi ra dıbe êzing. Wek ku dıyar e, ev hunereka wısa bılind e ku,
mırov jê ra heyran dımîne.

Dı edebiyata Kurdi ya klasik da, jı bı Melayê Cıziri hın
hozanên di ji hebûne ku hunerên weha bılind nişan dane. Yek jı
wan ji Siyahpoş bûye. Wi dı pirtûka xwe ya bı navê "Seyful-

mulûk" da, weha salixê rewşa evindariya pısmirê⁽⁷⁾ Mısrê Seyfulmulûk daye:

"Dıgel çengê dınali şahê dılsoj
Duxanê dıl dıbû mij, pêşberê Roj".

"Çeng" navê sazê e. "Duxan" Erebi ye; mana wê "dû" ye. Wek ku diyar e, wi ji bî hunermendiyeka mezın, dÛyê dılê pısmir wek mijek nişan da ye.

Siyahpoş dı çiyeki di yê wê pırtûka xwe da ji dema salixê rındiya dotmira⁽⁸⁾ İremê daye, ku navê wê "Bediulcema" bÛye, dı heqê rÛyê wê û biskên wê da weha gotiye:

"Çı heddê gul, dıgel wechê munewwer
muqabil bit, û rihan zulfê dilber!".

"Wechê munewwer" yani "rÛyê bınûr, rÛyê roni, rÛyê zela". Ev her du malik bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Çı hedê gulê bû ku xwe bıda ber rÛyê roni û zela!
Û çı hedê rihanê bû ku xwe bıda ber zulfên dilberê!"

Wek ku me lı jor da zanin, huner dılkêş e, lê tım dılê mirov geş û xweş nake; eger lı ser rewşên neyin hatıbe afirandın, hıngê ji dılê mirov dihejine, tewr⁽⁹⁾ dêşine ji. Mesela, Melayê Cıziri dı helbesteka xwe da, ku tê da deng lı xwe kiriye, wehe salixê zulma yara xwe lı xwe daye:

"Bêmırwetê dıl herışand
terşbihê şışê lê kışand
ker kır ceger, xwey lê reşand
ateş lı ser dani, Mela".

"Bêmirwetê" yani nemirovê. "Teşbihê şîşê" yani tîşteki wek şîşê. "Ker kır" yani kerî kır, parçe kır. "Ateş" Farîsî ye; yani ağır. Wek ku diyar e, Melê dî van malîkên xwe da bî hostatiyeka mezîn salîxdaneka wîsa afirandîye ku, dilê mirov dîhejine û dêşîne. Mîrov dîkare jî vê salîxdanê ra bêje "trajedî".

*

Pîştê ku me jî edebiyata Kurdi ya klasîk ev minakên jorin nişan dan, vêca jî em lî hîn stranên Kurdi yê gelî bînerî û bala xwe bîdîn hunera salîxdanê ya ku dî wan da hatiye afirandî.

Straneka evîne heye; navê wê "Domamê" ye. Wek ku tê zanîn, peyvîka ku jî vê stranê ra bûye nav, dî eslê xwe da "dotmam" e. Lê lî vîr, jîbo ku stran bî awayekî nerm bîherîke û ahenga wê xweş bibe, tîpa "t"yê ya bêdenga req jî peyvîkê ketîye û peyvîk bî awayê "domam" hatiye karanîn. Dî hîn stranê gelî yê di da jî vî awayî cî girtîye. Mesela, straneka govendê jî bî vî navi heye, ku dî wê da jî peyvîka "dotmam"ê bûye "domam". Dî wê stranê da weha tê gotî:

"Lê lê domamê, lê lê domamê
Lê lê domamê, şekîrê Şamê".

Strana ku babetê me yê salîxdanê ye, jî devê xortekî evîndar hatiye gotî. Ew xort bûye evîndarê dotmama xwe, lê dilê dotmama wî jê ra tunebûye; yani evîna wî yekalî maye. Dîgel wê yekê jî, ev stran lî ser dotmama xwe gotîye. Em'ê lî vîr parçeyeka wê stranê wek minakeka salîxdanê nişan bîdî. Wek hîn stranê me yê gelî yê di, dî vê parçeyê da jî qala memîkan hatiye kîrîn; bîla xuşk û bîrayên berrêz lî me bîbûrî. Xortê evîndar dî ciyekî stranê da deng lî dotmama xwe kîriye û weha salîxê rîndîya wê daye:

"De lê lê lê domamê, bejna domama mî
mina ye tayek rihana nûşîtîlî

Sing û berê domama mı mina ye çiyayê Qerecdaxê
 ku berf û baranê zû lê kiri⁽¹⁰⁾
 Memikên domama mı mina ne mewijên Çêrmûkê ku
 bı mêwa xwe ve heba xwe çêkiri⁽¹¹⁾
 Pozê domama mı mina ye Kela Mêrdinê, ku hosta û necaran
 jî kêfa dilê xwe ra xweş çêkiri
 Xwedê zane isal heft sal e mı hêviya xwe jî rehma Xwedê
 nebirri, wele bile mı j'te birri
 Mı kevirêk dı nava qatên piştê Ecem da pêçaye-w
 daye ser vi dili".

Wek ku eşkera diyar e, lı vır salıxdaneka wısa xweş hatiye afirandin ku jı aliyê huneri ve gelek rûmetbılınd e. Mırov dibêje qey hozaneki hunermend lı ciyek rûniştiye û bı awayeki edebi helbestek nivisiye û tê da salıxeki weha gıranbuha daye.

Dı malıka paşın a vê parçeya stranê da hunereka di ji heye; em'ê dı beşê "Biraninê" da wê ji bıdın zanin.

Straneka me ya evinê ji heye; navê wê "**Mûsa, mere**" ye. Ew, strana hêla Mûşê ye. Keçek û xortek hev evandine; jıbo ku bızewıcın û bıgıjın mıradê dilê xwe, bı hev ra reviyane. Navê keçikê Sıti bûye; dı stranê da jê ra hatiye gotın "Sıtiya Mamê".⁽¹²⁾ Navê xort ji Mûsa bûye. Piştê ku reviyane û jı gundê xwe qasek dûr ketine, peyayên mala bavê keçikê bı pey wan ketine û jı paş ve tıfing lı wan teqandine. Guleyeka wan lı nava mıılê keçikê ketiye û keçık bırındar bûye. Mûsa, dı şûna ku keçikê bıparêze, keçıka reben wısa bırındar hiştiye û pişt pan kıriye⁽¹³⁾ û reviyaye. Hingê keçık lı pey wi qiriyaye û deng lê kıriye, gotiye "**Mûsa, mere**". Aha ew peyva keçikê jı stranê ra bûye nav. Keçikê dı despêka stranê da weha gotiye:

"Mere, mere, lo Mûsa, mere

Malmirato, tu'ya lı ser mıılê rastê carek, du car,
 sê car lı mı vegere

Bala xwe bıde nava mıılê Sıtiya Mamê, Gurciya Mûşê,
 mina avên newal û kaniyan xwin jê dere".

Mexsed jı "Gurciya Mûşê" rında Mûşê ye. Jı ber ku keçên Gurciyan bı rındiya xwe hatine naskırın, dı nava Kurdan da keçên pırr rınd bı wan hatine şıbandın û jı wan ra hatiye gotın "Gurci".

Sitiya Mamê çiqas deng lı Mûsa kıriye û jê ra gotiye "mere" ji, bêfêde bûye. Mûsa hem pûç û tırsok, hem ji bêbext derketiye û reva xwe domandiye û çûye. Hingê keçikê xwestiye fort û pesnên wi yên mêraniyê bine bira wi, û weha salıxê mêraniya wi ya pûç daye:

"Mûsa, malmirato, ne weha ye, lo ne weha ye
Mêrani ne bı quretiya l'nav mala ye
ne bı çize-çiza gizma-w qondera ye
ne bı xwarkırına kum û kolosan l'ser xaniya ye⁽¹⁴⁾
ne bı demança bırobelo ya l'kêleka ye
Malmirato, te dıgo wextê lı mı bıqewıme,
ez xenimê sed mêra me; mere mere, lo bext ne wa ye
Wele bextê te ne bextê mêra-w cıwamêra ye".

"Ne wa ye"ya dı malıka beri ya paşın da, yani "ne weha ye". Jıbo xweşbûna ahenga stranê, peyvıka "weha"yê hatiye kurtkırın û bûye "wa". Lı vır tıştê jı me ra pêwıst, ew huner e ku mêraniya Mûsa pê hatiye salıxdan. Gerçı mêraniya ku bûye babetê vê salıxdanê ne mêranıyeka rastın bûye, pûç û vala bûye; lê jı aliyê huneri ve salıxdan bêqusûr e.

Lê belê kesên ku lı ser mêraniya wan hunera salıxdanê hatiye afirandın, gışt wek Mûsa pûç û tırsok nebûne. Hın kes ji hebûne ku, tam lı gora salıxdana mêraniya xwe bûne. Mesela, straneka me ya geli ya pırr naskırı heye; navê wê "**Strana Mala Nasır**" e. Ew stran dı demeka pırr berê da lı ser şerê Mala Nasır û Mala Quto hatiye gotın. Jı ber wê yekê, naveroka wê nexweş e, şerê eşiriyê û kuştın e. Lê belê stran jı seri heta paşiyê bı hın salıx-

dan û şibandînên wîsa xweş hatiye xemilandin ku, mirov jî wan ra heyran dîmine. Ew salixdan û şibandin ne tenê jî aliyê folklorî ve girîng in, lê di eynê demê da rûmeteka hunerî ya pîr bîlind jî didin stranê. Ew huner hêj jî despêka stranê ve weha diyar dibe:

"Eminayê bî sê dangan bang kirî gotî: Lê lê gulizera mî,
lê Husnayê, sibe bû dema dîlê mî girîya
Wele bile sibe bû dema dîlê mî girîya
Ez'a nîzanîm vê sibekê çî bû, çî çîriya
Xwina box û beranan lî ber derê mala bavê mî porkura
Xwedê wa rîjiya".

Divê mirov bî taybetî bala xwe bide peyva "dîlê mî girîya". Ev, peyveka gelek orijînal e û jî aliyê hunerî ve gelek giranbuha ye. Eminayê negotîye "çavê mî girîya" yan "ez xemgîn bûm" yan "dîlê mî şewî" û wd. Lê gotîye "dîlê mî girîya". Dîl merkeza laşê mirov e; ku dîl bigirî, mana wê yekê ev e ku tîşteki mirov lî ser saxîya xwe namîne.

Vêca em bala xwe bîdî salixdaneka mêraniyê, ku di stranê da hatiye afirandî. Di çiyekî stranê da weha salixê mêraniya xortên Mala Nasîr hatiye dayîn:

"Xortên Mala Nasîr, jî berê ve bî kiras û derpiyên Bîşêrî ne
Bî ebayên gundoyî ne
Bî kumên devetûkî ne
Bî xîncerên destîzîvî ne
Di lingên wan da gîzmên Entabî ne
Di destên wan da tîfîngên modelî ne
Di tîfîngên wan da fişekên çapî ne
Roja şer û xemên giran, gava dîkevî nava heft bavên eşîran,
mîna ne zêrên zer ên helandî ku tu bavêjî nava komên
Mecîdîyan, wer xuyayî ne".

"Tıfingên modeli" û "fışekên çapli" dı dema Osmaniyan da navên hın tıfingan û hın fışekan bûne. "Mecidi" ji yekitiyeka peran a Osmaniyan a zivin bûye û sıpi bûye, rûmeta wê ji 20 qurîş bûye. Jı ber ku ew pere dı dema padişahê Osmani Evdîl-mecid (1839-1861) da hatiye çapkırın, ew nav lê hatiye danin. Jı wi navi ji tê famkırın ku ev stran gelek kevn e.

Dı vê parça stranê da tıştê ku jı me ra dibe babatê nêrinê, ew salıxdan û şıbandın e ku bı hunermendiyeka mezın hatiye afirandın. Xasma divê mirov bala xwe bıde malıka paşın, ku tê da xortên mala Nasır bı zêrên zer ên helandi, dijminên wan ji bı komên Mecidiyên zivin ên sıpi hatine şıbandın. Yani zêrên zer ên helandi dı nava komên Mecidiyên zivin ên sıpi da çawa dıbrıqın, xortên Mala Nasır ji dı nava dijminên xwe da wısa berçav û xuyayi bûne.

DI SALIXDAN Ê ŞİBANDINÊ DA MUBALEXE

Dı salıxdan û şıbandinê da awayeki di, hunereka di ji heye; ew ji mubalexeya dı salıxdanê û şıbandinê da ye. Dı vi awayi da şıbandi û pêşbandi ciyên xwe bı hev dıguhêrın û her yek jı wan dıkeve şûna yê di, her yek jı wan rola yê di dıleyze. Em dışên jı vi awayê şıbandinê ra bêjın "şıbandına vaji" ji. Mesela, eger dêmên yarek bên şıbandın bı gulê, ew dıbe şıbandineka adeti; lê eger gul bê şıbandın bı dêmên yarek, ew dıbe mubalexe dı şıbandinê da. Ev awayê şıbandinê edebiyatê xweştir dıke, dıbe xeml û xêza edebiyatê.

Hozanên Kurd ên berin,⁽¹⁵⁾ dı helbestên xwe da carna ev awayê hunerê bı kar anine. Mesela, Ehmedê Xani dı beşê 8'an ê "**Mem û Zin**"ê da lı ser pesnê Mirê Botan Mir Zeydin, weha gotiye:

**"Muhtacê sexaweta wi Hatem
Mexlûbê şecaeta wi Rıstem".**

Ev her du malîk bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Hatem dîbû muhtacê merditi û cîwamêriya wi
Rîstem zorbîri dîbû lî ber mêrxasi û xweşmêriya wi".

Wek ku tê zanin, Hatem wîsa cîwamêr bûye ku, bûye nişan û sembol jîbo cîwamêriyê; kesên pîrr cîwamêr bî wi hatîne şîbandîn. Rîstem jî wîsa mêrxas bûye ku, bûye nişan û sembol jîbo mêrxasi û xweşmêriyê; kesên pîrr mêrxas û xweşmêr bî wi hatîne şîbandîn. Lê belê Xani lî vîr bî hunermendiyeka mezîn, cîwamêri û mêrxasiya Mirê Botan wîsa bîlînd kîriye ku, Hatem jê ra kîriye muhtac, Rîstem jî lî ber wi zorbîri kîriye.

Xani dî beşê 39'an ê "Mem û Zîn"ê da jî daye zanin ku Memê dema çûye nava baxçeyê Mir, lî wîr deng lî bîlîbîl kîriye û jê ra weha gotiye:

"Zina me jî sorgula te geştîr
Bextê me jî talîê te reştîr".

Wek ku baş tê zanin, dî edebiyat û folklorê da sorgul bûye nişan û sembola rîndî û xweşîkiya pîrr; keçên pîrr rînd û xweşîk bî sorgulan hatîne şîbandîn. Lê Xani lî vîr bî hostatîyekê mezîn, jî devê Memê daye zanin ku Zîn jî sorgulê geştîr e.

Melayê Cîzîri, dî helbesteka xwe da weha pesnê bîrûyên yara xwe daye:

"Mîn go mehê new: Çaşîtiyê ebrûyê yar î
Go: Mîn çî hed e! Şubhetê ne'lê feres îm ez".

Ev her du malîk bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Mîn jî hîva nû ra got: Tu dîşîbî bîrûyên yarê
Got: Çî hedê mîn e! Ez dîşîbîm nala hespê".

Wek ku dixuye, Melê lı vır ne ku bîrûyên yara xwe şıbandîne hiva nû; lê tam çewtê wê yekê, hiva nû şıbandiye bîrûyên yara xwe. Mana vê şıbandînê ev e ku bîrûyên yara wi jı hiva nû xweşıktır bûne. Melê qıma xwe bı wê şıbandînê ji naniye; bîrûyên yara xwe jı hiva nû ji xweşıktır nişan dane û hiva nû lı ber wan şıbandiye naleka hespan. Tışteki balkêş ji ev e ku wi ev mane û ev şıbandın û ev mubalexe gışt, dı du malıkan da bıci kırıne. Ev ji hostati û hunermendiya wi ya mezin nişan dıde.

Yek jı hozanên me yên pırr hosta û hunermend ji Feqiye Teyran e. Nuqtıyeka balkêş a ku wi hozani jı hozanên di cuda dıke ev e ku, wi lı ser sırsîstê⁽¹⁶⁾ û tıştên sırsîstî⁽¹⁷⁾ ji hın helbestên hêja û gıranbuha nıvisine. Navê yekê jı wan helbestan "Ey av û av" e. Feqi dı wê helbestê da deng lı avê kırıye û jê pırsiye ku ew jı kêderê tê û dıçe kêderê, çıma û bı fermana kê wısa tım dıherıke; dı ciyek da ji weha gotiye:

"Bêrahê û bêsekne yi
 Reh şubhetê qelbê me yi
 Yan aşiqê Baxwêy' xwe yi
 lew jı işqê natebitê?"

"Rehşubhetê qelbê me yi" yani tu wek dılê me yi. "Baxwêy' xwe" yani Xwedayê xwe. "Natebitê" yani tu natebiti; jıbo ku dûwayiya vê malikê lı dûwayiya parçeyên di bê, dı şûna "i"yê da "ê" hatiye dûwayiya wê. Lı vır tıştê ku dıbe babetê me ev e ku Feqi av şıbandiye dılê xwe. Yani awayê adeti û sırsîstî ew bû ku dılê xwe bışıbanda avê. Lê çewtê wê yekê, av şıbandiye dılê xwe û bı wi awayi daye zanin ku tevgerên dılê wi jı tevgerên avê sıvıktır û lezatr ın. Eşkera ye ku ev, hunermendiyeke gelek mezin e.

Ehmedê Xani dı beşê 23'yan ê "Mem û Zin"ê da qal kırıye ku dema daweta Sıtiyê û Tacdin, hın jın çûne, da ku Zinê û Sıtiyê bıxemılın. Xani dı heqê çavên wan da weha gotiye:

"Qadır nedıbûn jı surmeê reş
ahûyê Xuten bıkın muşewweş".

Ev malık bı Kurdiya xwerû weha ne:

"Nedişıyan bı kılê reş, tewr yek carek tenê
xıra bıkın çavên wan xezalên Xutenê".

"Xuten" herêmeka Tırkıstana Rojhılat bûye, ku bı xweşikiya xezalên xwe hatiye naskırın. Xani Sıti û Zin şıbandıne wan xezalan û daye zanin ku jinên xemlinok nedişıyan çavên wan bı kılê reş xıra bıkın. Wek ku tê zanin, çavên keçan û jınan bı kılê reş xweşıktır dıbin. Lê Xani lı vır daye zanin ku çavên her du xuşkan wısa xweşık bûne ku, eger bıhatına kılkıırın dê bı kıl xıra bıbûna.

*

Jıbo hostayeki mezın ê wek Ehmedê Xani, ne dûrê aqıl e ku hunereka weha dı pêplokeka ewqas bılınd da afirandiye. Lê belê em dıbinın ku dı straneka Kurdi ya geli ya gıranbuha da jı hunereka weha mezın hatiye afirandın. Dı wê stranê da xorteki evındar deng lı yara xwe kıriye û lı ser xweşikiya çavên wê weha gotiye:

"Keçê dinê, e'l'vi bani, lê tu l'wi bani
Dı navbera mın û te da heşın dıbin mêrg û çimen,
lê gul û kani
Çavên te reş ın, dı riya Xwedê da tu kılê subhani
jı wan ra neki bargırani".

"E'l'vi bani" yani ez lı vi bani. Jıbo xweşbûna ahenga stranê, her sê peyvık tên kurtkıırın û weha bı hev ve tên zeliqandın, bı hev ve tên tewandın.

Dema mırov vê hunerê dı straneka geli ya weha da dıbine, mırov şaş dibe û mat dimine. Lewra ew xortê evindar ê ku ev huner nişan daye, bı ihtimaleka mezın xorteki gundi û nexwendî bûye. Bıvê nevê ev pırsa ha tê aqılê mırov: Gelo wi xortê evindar, Ehmedê Xani dı xewna xwe da ditiye û Xani jê ra gotiye "Mın weha gotiye, tu ji weha bêje"?

*

Salıxdan û şıbandıneka balkêş a ku dı edebiyata klasik û hın stranên geli da ci gırtiye, şıbandına ramisana rûyên yaran e bı tewafê. Wek ku tê zanin, "tewaf" peyvıkeka Erebi ye û wek termeka dini, jı gera lı dora Ke'beyê ra tê gotın. Yani heci lı dora Ke'beyê dıgerın û ew ger dıbe tewaf. Lê belê dı edebiyata klasik û hın stranan da ew peyvık jıbo ramisanê hatiye karanin.

Mesela, Melayê Cıziri dı helbesteka xwe da ramisana rûyê yara xwe şıbandiye tewafê û weha gotiye:

"Jı ber dêmê niqab avêt û destûra tewafê da
Dı se'yê best-ı ihramê, û mın Eswed ziyaret kır".

"Niqab" yani perde. Melê dı malıka 2'yan da xala rûyê yara xwe şıbandiye Hecer'esweda dı diwareki Ke'beyê da, xwe jı şıbandiye heciyek û daye zanin ku wi xala lı rûyê yarê ziyaret kır. Tıştê ku lı vır jı me ra pêwist e ev e ku Melê jı ramisana rûyê yara xwe ra gotiye "tewaf".

Melê dı helbesteka xwe ya di da maçkırına pê û destên yara xwe jı şıbandiye tewafê û weha gotiye:

"Ger bıdıd dest-ı, tewafa pê û destan bıkırim
wê mecalê bı wuqûfa Erefatê nadım".

"Ger bıdıd dest" yani eger dest bıde, eger mımkun be, eger mecal çêbıbe. Ev jı "desdan"ê tê, ku idyomeka Kurdi ye. "Wu-

qûfa Erefat"ê yani rawestana lı ser girê Erefê. Wek ku tê zanin heci bı wê rawestanê dıbin heci. Melê bı van her du malıkan daye zanin ku, eger jı maçkırına pê û destên yara wi ra mecal çêbıbe, ew wê mecalê bı rawestana lı ser girê Erefê nade.

Hozan Laxer ji ramisana gerdena yara xwe weha şıbandiye tewafê:

"Tewafa gerdenê carek mı kır' bû
Jı bir nakım ewê yekcariyê qet".

*

Jıbo hostayeki mezın ê wek Melayê Cıziri ji ne dîrê aqıl e ku hunereka weha rûmetbılınd afirandiye. Lê belê em dıbinın ku dı straneka Kurdi ya geli da ji hunereka weha mezın û gıranbuha hatiye afirandın. Ew stran straneka Amedê ya evinê ye. Dı wê stranê da ji xorteki Amedi yê evindar ramisana rûyê yara xwe şıbandiye tewafê û weha gotiye:

"Derê Çiyê bızengıl e
Derê Mêrdina şewiti lı beranber e, mıqabil e
Mı di vê sıbekê gewra mın a delal jı hemama
Melik Ehmedê derket, por' i şıl e
Mı kır ku ez herım tewafa hınarên rûyan, xana gerdenê;
jı mı ra go: Lawıko, bı aliyê mı ve meyê, iro sê roj e
dıdanê mı dêşe, rûyê mı j'ber kul e".

"Derê Çiyê" û "Derê Mêrdinê" du derên sûra bajarê Amedê ne. Dı wê sûra diroki da du derên di ji hene; navê yekê jı wan "Derê Nû" ye, navê yê di ji "Derê Ruha"yê ye. Jı ber ku Derê Ruhayê lı aliyê rojava ye, dewleta Romê ji lı wi aliyi ye, jı wi deri ra "Derê Romê" ji tê gotın. "Melikehmed" ji taxeka bajarê Amedê ye. Tıştê ku lı vır dıbe babetê me ev e ku xortê evindar ramisana rûyê yara xwe û gerdana wê şıbandiye tewafê.

Dı straneka geli ya di da ji em vê hunera gıranbuha dıbinın.
Dı wê stranê da ji xorteki evindar yara xwe şıbandiye xezalek,
ramisana dêmên wê û gerdena wê ji şıbandiye tewafê û weha
gotiye:

"De lê lê lê, mı jı xwe ra xezalek rakır jı beriya Mêrdinê,
jı mexerê

Berê xezala mı ket aliyê Serhedê, jı zozanan
zozanê Elenderê

Mı go: Lê lê xezalê, xwezi mı tu bıgırtayi,
mı milê xwe lı newqa te ya zırav bıpêça,
destê xwe bavêta qılpa wê kemerê,
mı ramisan tewaf bıkıra jı dêmên te yên guli,
jı xana gerdena te esmerê

Bıla sed û salek cezayê idamê jı mı ra bıhata,
ez bıbûma gırtiyek jı gırtiyên mirata wê çeperê".

Lı ber van her du stranan ji mırov disa şaş dıbe û mat dımine.
Gelo wan her du xortên Kurd ên evindar çawa karine wek Me-
layê Cıziri, wek wi hostayê mezın hunereka weha bıafırının û
ramisana rûyên yarên xwe wek wi bışıbinın tewafê? Bıvê nevê
lı vır ji ev pırsa ha tê aqılê mırov: Gelo wan xortên evindar ji
Melayê Cıziri dı xewna xwe da ditine û Melê jı wan ra gotiye
"Mın weha gotiye, hun ji weha bêjın"?

BİRANİN (TELMİH)

Dı edebiyat û folklorê da yek jı hunerên meqbûl ji "biranin" e.
Biranin ew e ku nıviskarek yan hozanek yan ji stranbêjek, bı
tevokek⁽¹⁸⁾ yan bı malıkek, işaret bı aliyê bûyerek ve, çirokek
ve, peyveka pêşıyan ve û wd bıke, wê bûyerê, wê çirokê, wê
peyva pêşıyan û wd bine bira xwendevanan yan bira guhdaran.

Jı vê hunerê ra bı Erebi "telmiş" tê gotın. Em dışên bı Kurdi jê ra bêjın "biranin" yani anina bûyerek, çirokek, peyveka pêşyan û wd bı bira xwendevanan yan guhdaran.

Ev, hem dı edebiyatê da, hem ji dı folklorê da hunereka gelek gıranbuha ye. Hem dı edebiyata Kurdi ya klasik da, hem ji dı folklorê Kurdi da mirov carna rastê vê hunerê tê.

Mesela, Ehmedê Xani dı beşê 23'yan ê "**Mem û Zin**"ê da qala daweta Sıtiyê û Tacdin kırıye û weha şalixê derxıstına bûkê jı koşkê daye:

"Nageh geriya bı Cûdi meftûh
dergahê kerem lı keştiya Nûh".

Ev her du malık bı Kurdiya xwerû weha ne:

"Jı nişka ve derê qencyê vebû lı ser
çiyayê Cûdi, lı gemiya Nûh Pêxember".

Hozanê mezın bı van her du malıkan, işaret bı aliyê gemiya Nûh Pêxember ve kırıye, ku **Qur'an** dıbêje piştê tofanê lı ser Çiyayê Cûdi rawestayê. Yani bûyera rawestana wê gemiyê lı ser çiyayê Cûdi, aniyê bira xwendevanan.

Xani dısa dı wi beşi da Sıti şıbandiye Belqısayê, ku Mirbanûya Sebayê bûye û çûye nık Sılêman Pêxember; textê ku Sıti lı ser rûnişti bûye, ew ji şıbandiye textê Belqısayê; kesên ku ew text hılgirtine û ber bı mala Tacdin bırine, ew ji şıbandine Asefê Berxiya, ku wezirê Sılêman Pêxember bûye û bı keramet textê Belqısayê aniyê nık Sılêman Pêxember. Xani bı wan şıbandinan ew bûyer aniyê bira xwendevanan û weha gotiye:

"Sed Asefê Berxiya, weki ba
hemmalı dıkır bı erşi, dılşa".

Ev malîk bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Sed Asefên Berxiya, hemî wek ba
pîştivani dîkîrî jî wî textî ra, hemî jî dîlşa".

Xani dî beşê 27'an da qal kîriye ku Zîn bî derdê evina Memê derdedar bûye û ketiye nava nîvînan. Hîngê hevalên wê lê civiyane, jê daxwaz kirîne ku rabe û wek berê xwe bixemîline, bî rîndiya xwe xelkê din û har bîke; dî nava peyvên xwe da jê ra weha gotîne:

"Meyxur ke melan bî xenc û nazan
Şêxan tu bîşîne ber berazan".

"Bî xenc û nazan" yanî bî şîrînkîrî û nazan.

Hozên bî malîka 2'yan, bûyera Şêxê Sen'ani aniye bira xwendevanan. Wek ku tê zanîn, Şêxê Sen'ani jîbo evina keça qralê Ermenîstanê dinê xwe guhartiye û çûye ber berazan.

*

Em gelek kêfxweş û serbîlîndînan ku dî hîmî stranên me yê gelî da jî ev hunera gîranbûha hatiye karanîn. Ev jî nişan dîde ku stranbêjên Kurd çiqas jêhati û hunermend bûne ku karinê hunerêka weha hêja bîafîrînan û jî guhdarên xwe ra pêşkêş bikin.

Straneka me ya gelî ya evîne heye, navê wê "Feqî, heyran" e. Ew stran gelek kevn e, dî demeka pîrr berê da lî ser evina keçek jî feqîyek ra hatiye gotîn. Ew feqî jî hêla Qersê, jî Newala Qaqîzmanê bûye. Navê wî jî "Feqî Hesenê kurê Hecî Osman" bûye. Ew feqî çûye gundek, lî nîk melayê wî gundî xwendîye. Demeka kurt paşê evina wî ketiye dîlê keça wî melayî. Lê belê feqî nexwestîye xwe nêzê keçîkê bîde. Stran wek dîyalogeka dî navbera keçîkê û feqî da hatiye afîrandîn. Keçîkê dî serê peyvên

xwe da jî feqî ra carna gotiye "feqî, heyran", carna jî gotiye "feqî, qurban". Bî wi awayî, peyva wê ya "feqî, heyran" jî stranê ra bûye nav. Keçîkê lî ciyekî stranê jî feqî pîrsiye ku gelo ezeb e yan zewicandî ye. Feqî pê daye zanin ku zewicandî ye û bî dilê xwe zewiciye. Hingê keçîkê jê ra weha gotiye:

"Keçîk dibê: Feqî, qurban, bejna mî jî te ra tayek
jî tayên lo vê biyê
Jî kêfa dilê xwe ra heşin dibe lî ber ava lo vê kaniyê
De tu were destê mî bigire bîrevine, jî xwe ra bibe;
jîbo xatîrê dilê xwe yê rezil ez'ê bîkîşînim derdê
lo wê hewiyê"

Lê belê dilê feqî tunebûye ku tîşteki wîsa bîke. Weha bersiva wê daxwaza keçîkê daye:

"Feqî dibê: Keçê dinê, ne ez har îm, lê ne ez dîn îm
Dilê mî ne xan e ku ez her kîhêlek tê da lê bitewîlînim
Ez hatîme evî gundî jîbo xwendînê; kaniya ku ez av jê vexum,
mî navê ez bîherîmîm".

Peyva feqî ya paşîn, peyveka pêşîyan a Kurdi tine bira guhdarên stranê. Ew peyva pêşîyan ev e: "Kaniya ku mîrov av jê vexwe, mîrov tê da nari".⁽¹⁹⁾ Ev peyva pêşîyan lî ser wefadarîyê tê gotin. Yanî ci yan kesê ku mîrov qenci jê bîbine, divê mîrov jê ra wefadar be û xîrabi pê neke, dî heqê wî da nankorî neke.

Me lî jor qala strana "**Mûsa, mere**" kîrîbû û parçeyek jê nişan dabû. Dî parçeyeka dî ya wê stranê da, hunera biranînê jî ci girtiye. Dî wê parçeyê da Sîtiya Mamê weha gotiye:

"Konê bavê Sîtiya Mamê dani l' devê avê
Mî di Mûsakê'm jî wê ve hat, kum û kolos xwar kîr,

mina gamêşê hêç dabû nav'ê

Ku mirov da avê, çî lî çokê, çî lî qirikê, malmirato, çî lî navê
Tu'ya tîfînga modelî jî milê xwe daxe, bî ser peyayên
mala bavê mî da vegere, lo yekê bavê
Bî sê dengan bîke qirin, bêje ez Mûsa me, kîlê çavê Sîtiya
Mamê, Gurciya Mûşê, lo bejnziravê".

Malîka 3'yan a vê parçeyê, peyveka pêşîyan a Kurdi tîne bira guhdaran. Ew peyva pêşîyan ev e: "Ku mirov da avê, çî lî çokê, çî lî navê". Ev peyva pêşîyan lî ser domandîna kar û tevgeran û lî ser berpîrsyariya dî kar û tevgeran da tê gotin. Yanî dema mirov têkeve karek, tevgerek, divê mirov xwe jê nede paş û wî kari, wê tevgerê bîdomîne; piştê ku mirov têkev'ê, divê mirov êdî nefîkîre ku ew kar, ew tevger dê jî mirov ra zîrar bine; eger zîrar bine jî, divê mirov wê zîrarê bîde ber çavê xwe.

Lî vîr mîn divê ez lî ser peyva "ku mirov da avê" piçek bîsekinim û mana wê ya idyomî bî xuşk û bîrayên berrêz bîdîm zanin. Wek ku tê zanin, hîn peyvîkên me, hem maneyên wan ên ferhengî hene, hem jî maneyên wan ên idyomî hene. Kîrdara⁽²⁰⁾ "dayîn"ê jî yek jî wan peyvîkan e. Ev kîrdar dema berî peyvîka "av"ê bê karanîn, maneyaka idyomî dîde; ew mane ev e: "Çûyîna nava avek, bî qesta derbasbûna dî wê avê ra jî aliyek ber bî aliyê dî; ku mirov here nava avek, da ku jî aliyekî wê avê derbasê aliyê wê yê dî bibe".

Dî vê parçeya stranê da hunereka dî jî heye; em'ê dî beşê "hevtîpî"yê da wê jî bîdîn naskîrîm.

Straneka me ya evînê ya dî jî heye; navê wê "**Xîrabo**" ye. Ew stran jî gelek kevn e. Ew stran jî wek "**Mûsa, mere**" jî devê keçek hatiye gotin. Lê navê wê keçîkê dî stranê da ci negirtîye. Wê keçîkê û xortek hev evandîne. Lê belê ew xort paşê bûye evindarê keçeka dî jî. Hîngê keçîka berê qeheriye û ew stran gotiye. Keçîkê dî stranê da car bî car deng lî evindarê xwe yê

nedurust kırıye û jê ra gotiye "xırabo". Bı wi awayi, ew peyvık jı stranê ra bûye nav. Keçıkê dı ciyeki stranê da weha gotiye:

"Lo lo xırabo, kuro, lo xırabê dînê
Malxırabo, te çıma gula xwe da bı sosinê?
Wele bile te miya xwe da lo bı bızinê
Wey lawıko, ez vê sibê derketım ser xêni,
rûnıştım lo lı ser locınê
Mı di te berê xwe jı mı keçıkê, jı mı xweşikê,
jı mı narinê zıvırand û da wê tolejınê".

Keçıkê jı qehran, jı keçıka di ra gotiye "tolejın". Wek ku tê zanin, dı zımanê Kurdi da jıbo jınên bêexlaq "tol", jıbo mêrên bêexlaq ji "tolaz" tê gotın. Tıştê ku lı vır jı me ra pêwist e ev e ku keçıkê dı malıka 2'yan û 3'yan da peyveka pêşıyan a Kurdi aniye bira guhdaran. Ew peyva pêşıyan weha ye: "Sê ehmeq hene lı dînê; ê ku gulê dıde bı sosinê, ê ku miyê dıde bı bızinê, zavayê ku dıçe ser mala bavê jınê".(21)

Me parçeyek jı strana "**Domamê**" lı jor nişan dabû û jı aliye salıxdanê ve ew parçe dabû naskırın. Dı malıka paşın a wê parçeya stranê da evindêr weha gotiye:

"Mı kevırek dı nava qatên pıšta Ecem da pêçaye-w
daye ser vi dılı".

"Pıšta Ecem" tewırek kefi bûye û berê mêrên Kurdan ew lı pıšta xwe pêçane. Kurık bı peyva "dayına kevır lı ser dıl", kevıreki sêrkırı ye mitolojik aniye bira guhdaran. Jı wi kevırı ra tê gotın "kevırê sebrê". Ew nav, wek idyomek ketiye zımanê Kurdi û jı zımên ra bûye mal. Mesela, dema tışteki dijwar û zor bê serê kesek, ew kes dıbêje "Ez'ê kevırek bıdım ser dılê xwe û sebr bıkıım" yan ji hın kesên di jê ra dıbêjın "Kevırek bıde ser dılê xwe û sebr bıke". Bıngê wi navi û wê idyomê, çirokeka

Kurdi ya geli ye. Ew, çirokeka mitolojik e, navê wê ji "Kêrika'm, Sebrîka'm" e. Dî çirokê da tê gotin ku pirejîneka sêrkar kevîreki sêrkîri daye keça padişahê, ku navê wê "Dêmgul" bûye. Jînkê jî keçîkê ra gotiye "Dema tu têkevi rewşeka zor, vi kevîri bîde ser dilê xwe û bîşîdîne, ew'ê sebrî bîde te". Jî ber wê yekê, navê kevîr bûye "kevîrê sebrî".(22)

HEVTÎPÎ (CÎNAS)

Yek jî awa û tewîrên hunerê ji "hevtîpî" ye. Jî wê hunerê ra bî Erebi "cînas" tê gotin. Ew huner ew e ku dî malîkeka helbestek da yan stranek da yan dî hîn malîkên lî pey hev da yan jî dî tevokek da hîn peyvîkên wîsa bînan karînin ku hemî tipên wan yan hîn tipên wan wek hev bînan, lê maneyên wan jî hev cuda bînan. Ew peyvîkên ku tipên wan wekhev in û maneyên wan cuda ne, mîrov dîkare jî wan ra jî bêje "peyvîkên hevtîpî".

Çend tewîrên hevtîpiyê hene; wek "hevtîpiya tam", "hevtîpiya nivçe", "hevtîpiya vaji" û wd.

Hevtîpiya tam ew e ku tipên karhatî bî tevayî wek hev bînan, lê maneyên wan jî hev cuda bînan. Em'ê lî vîr berê, çend minakan jî hevtîpiya tam jî xuşk û bîrayên berrêz ra pêşkêş bîkînan.

Ehmedê Xanî dî despêka beşê 4'an ê "Mem û Zîn"ê da deng lî Pêxember kîriye û weha gotiye:

"Şahînşehê textekê Medîne
Mu'cîz jî te ew qedê me dîne".

"Mu'cîz" yanî mu'cîzeyên pêxemberiyê. Wek ku dîxuye, lî vîr tipên "Medîne" û "me dîne" bî qasê hev û wek hev in, lê du maneyên cuda dîdînan, bî vî awayî jî hunera hevtîpiyê pêktînin. Gerçî dî nivîsînê da "M"ya "Medîne"yê gîr, "m"ya "me dîne" jî hûr tê nivîsin, lê dî gotîne da wek hev tînan gotînan.

Xani dı beşê 14'an ê "Mem û Zin"ê da qal kırıye ku dı şênayiya cejna Newrozê da Memê û Tacdin lı Zinê û Sıtiyê rast hatine û bı evina wan bêhîş ketine. Her du xuşk çûne ser wan, ew ji bı evina wan derdedar bûne û gustilên xwe bı yên wan guhartine. Xani lı ser wê rewşa wan weha gotiye:

"Sersal û xweşi ji dest bı der dan
Eysê xwe bedel kırım bı derdan".

"Eysê xwe bedel kırım" yani jiyana xwe guhartın. Wek ku diyar e, dı van her du malıkan da ji tipên "bı der dan" û "bı derdan" bı qasê hev û wek hev ın, lê du maneyên cuda dıdın, bı vi awayi ji hevtipiyê pêktinin.

Xani dı beşê 30'yi yê "Mem û Zin"ê da daye zanin ku Zinê deng lı fındê kırıye û jê ra weha gotiye:

"Şewqek te lı ser seri diyar e
sewdayeke serseri dıbare".

Dı van her du malıkan da ji tipên "ser seri" û "serseri" bı qasê hev û wek hev ın, lê bı du awayên cuda hatine karanin û du maneyên cuda dıdın, bı vi awayi ji hevtipiyê pêktinin.

Melayê Cıziri dı helbesteka xwe da qal kırıye ku wi jı yara xwe ra nameyek şandiye û weha gotiye:

"Dilber mecala name di
nasi, ku nişana me di".

Wek ku dıxuye, dı van her du malıkan da ji tipên "name di" û "na me di" wek hev ın û bı qasê hev ın, lê bı du awayên cure hatine karanin û du maneyên cure dıdın, bı vi awayi ji hevtipiyê pêktinin.

*

"Bêkû" jıbo pitkırın û xurtkırına mana "bêkes"ê hatiye karandin. Yani peyvıka "kû"yê bı serê xwe maneyek nade; çı dı forma erin (pozitif) û çı dı forma neyin (negatif) da be, tenê mana peyvıka "kes"ê pit dıke, xurt û zexm dıke.⁽²⁴⁾ Lı vır dı malıka pêşın a beşê 2'yan da "xwesti"ya pêşın bı mana "dezgırti"yê ye, ya 2'yan ji kırdara mêjedemê ya "xwestın"ê ye û dı eslê xwe da "xwestiye" ye, lê hatiye kurtkırın û bı awayê "xwesti" hatiye karandin; yani "te bı ser mın ra dezgırti xwestiye". Wek ku diyar e, tipên her du peyvıkan wek hev ın û bı qasê hev ın, lê maneyên wan cuda ne; bı vi awayi, her du peyvık hunera hevtipiyê pêktının. Dı gotına "xwesti"ya pêşın da heceya paşın "ti", dı gotına "xwesti"ya paşın da ji heceya pêşın "xwes" tê pitkırın.

*

Lı vır mın divê ez bala xuşk û bırayên hêja bıkışınım ser dijwariya nıfıra ku dı vê stranê da ci gırtiye. Wek ku diyar e, keçikê dı beşê pêşın ê stranê da nıfır kıriye ku koremarek ser dilê kurık gez bıke. Lê tê zanin ku qıma xwe bı wê nıfırê naniye û fıkrıye ku kurık belki bı wi awayi bı hêsani bımore here. Vêca berê nıfıra xwe ya beşê 2'yan daye kurık û daxwaz kıriye ku ew nexweş bıkeve, bıhele û bızele, bıbe komek hesti; kes û kûyên wi ji gışt bımirın û çu kesek jı wan sax nemine, kurık ji neçari here têkeve ber destê wê, da ku ew êş û azarên wısa nebûyi bine serê wi ku jiyana wi jı mırina wi xırabtır be. Bê guman nıfır xırab ın; lê dema mırov jı aliyê folklori û huneri ve lı vê nıfırê dınêre, mırov dıbıne ku hunera mubalexeyê tê da bı awayeki pırr bılınd ci gırtiye.

Bı vı munasebetê em bêjın ku, dı hın stranên me yên geli yên di da jı mırov carna rastê nıfırên weha dijwar û gıran tê. Mese-la, xortek bûye evındarê keçek, ku jê ra gotiye "Zeriyê". Ew peyvık bûye navê stranê ji. Belki navê keçikê bı rasti ji "Zeri" bûye. Lê belê dilê keçikê jı wi xorti ra tunebûye û bı wi awayi evına wi yekali maye. Demek paşê xwazginên keçikê jı gunde-ki di hatine. Hingê kurık pırr xemgin bûye û bı wê xemginiyê ew stran gotiye û dı ciyek da weha deng lı Zeriyê kıriye:

"De lê lê, sibe bû, mı bala xwe dayê Zeriyê berê xwe da
ser kaniyê
Malxırabê si û sê biskên dı şê şe kırıne,
qora zêran gırêdaye lı eniyê
Zeri xeydan e, bı mı ra xeber nade; mı go:
Lê lê Zeriyê, mı bıhistiye hatine xwazginên te şêniyê .
Xwezi mı tu sıwar kırayi lı hespê, berê te bıda xeribiyê
Bıla kesek nehata mala bavê te jibo xwazginiyê".

Paşê weha nıfır lı Zeriyê kırıye:

"Lê lê Zeriyê, eger bavê te te bıde,
ez jı Rebê aleinê hêvi dıkım ku xeberek bı ser gundê me da
bê, bêje: Mêrê Zeriyê inıriye bı tayê, bı bayê, bı bawitiyê
Zeriyê reş gırêdaye, qora zêran vekıriye jı eniyê
kor-poşman vegeyriyaye ser mala bavê,
bavê bı destê wê gırtiye, dı kavilê gund da daye ser hewiyê".

Wek ku diyar e, wi xorti dı nıfıra xwe da qıma xwe bı mırina
mêrê Zeriyê yê pêşedemê naniye; daxwaz kırıye ku bavê Zeriyê
wê bıde ser hewiyê ji, da ku tım û tım derdê hewiyê bıkişine.
Wek ku tê zanin, jibo jınek jı derdê hewiyê gırantır û zortır
tışteke tune.

Dı hın stranan da ji evindarên ku evına wan yekali maye,
xwe mezlûm nişan dane û bı wi awayi xwestine dilê evandiyên
xwe bı xwe bıdın şewıtandın. Dı straneka weha da xortê evin-
dar ê ku evına wi yekali maye, weha deng lı keçıka evandi kı-
rıye:

"Keçê dinê, ez'ê bımrım, lê tu sebeb i
Xwedê zane ez'ê wesyet bıkıım bıla gora mı l'ber
derê hewşa mala bavê te bı

Her cara ku tu j'malê derkevi û bêyi malê, dı riya Xwedê da
were l'ser gora mı bisekine-w
bêje wey lawıko, hezar rehme l'gora te bi".

*

Em disa vegerın babetê xwe, hunera "hevtipi"yê.

Keçek û xortek bûne evindarên hev û xwestine ku bı hev ra
bızewıcın û bıgıjın mıradê xwe. Lê çawa? Keçıkê havıleka⁽²⁵⁾
weha ditiye û deng lı evindarê xwe kırıye, jê ra weha gotiye:

"Lawıko qurban, rojek rabe were mala bavê mı
rebena Xwedê lo bı mêvani
Ez'ê şıva lawıkê xwe çêkım bı şır û şekır, lo bı şirani
Hêvi Xwedê, belki rehm têkeve dılê diya mın û bavê mı
rebenê, bı hev ra şêwir bıkın, bêjın ka em bı destê
keçıka xwe bıgırın bıdın lo vi mêvani".

Wek ku eşkera dıxuye, lı vır tipên "mêvani"ya dı dûwayiya
malıka pêşın da û ya dı dûwayiya malıka paşın da wek hev in û
bı qasê hev in, bı vi awayi hunera hevtipiyê pêktının. Dı gotına
"mêvani"ya pêşın da heceya paşın "ni", dı gotına "mêvani"ya
paşın da ji heceya navin "va" tê pitkırın.

*

Hunera hevtipiyê dı hın çıvanokên⁽²⁶⁾ Kurdi da ji tê ditın. Navê
yekê jı wan çıvanokan "**Xalê Bekır**" e. Ew çıvanok weha ye:

"Xalê Bekır çavê xwe vekır
Eynık dani, lı xwe mêze kır
Serê xwe şuşt, riyê xwe şe kır
Xuriniya xwe kır bı şır û şekır
Şal û şapık lı bejna xwe kır
Ne guh da mın, ne bı peyva te kır
Rabû bı rê ket, çû Diyarbekır
Ax bêaqıl Xalê Bekır".

Wek ku diyar e, lı vır tipên peyvîkên "şe kır" û "şekır", her weha "bekır" a "Diyarbekır"ê û ya "Xalê Bekır" hevtipiyê pêktinî. Gerçî dı nıvisinê da "b" ya "bekır" a Diyarbekır"ê hûr, "B" ya "Xalê Bekır" ji gır tê nıvisin, lê dı gotinê da wek hev tên gotin.

*

Tışteki pırr balkêş e ku dı hın peyvên pêşıyan ên Kurdi da ji mırov rastê hunera hevtipiyê tê. Mesela, dı peyveka pêşıyan a Kurdi da weha tê gotin: "Bıla kur be, bıla kur be".

Dı vê peyvê da "kur" û "kur" hevtipiyê pêktinî. Mana "kur" a pêşin "law" e, mana "kur" a 2'yan ji weha ye: "Kesê ku bı kesan ra nıkare hevali û hogırî bıke, jı kesan bêhteng dıbe, jıbo pevçûnê lı behane û destıkan dıgere". Tıpa "r" yê dı her du peyvıkan da ji qelew tê gotin.

Dı peyveka pêşıyan a di da ji weha tê gotin: "Qenc lı mın nagerın, xırab jı mın nagerın".

Dı vê peyvê da "nagerın" û "nagerın", bı alikariya pêşbendîkên⁽²⁷⁾ "lı" yê û "jı" yê du maneyên cuda dıdın û hevtipiyê pêktinî.

Dı peyveka pêşıyan a di da ji weha tê gotin: "Her çêlek tê dotın, her gotın nayê gotın".

Dı vê peyvê da "gotın" û "gotın" du mane dıdın û hevtipiyê pêktinî. Mana "gotın" a pêşin "peyv" e, yanî tıştê ku jı devê mırov derdıkeve. "Gotın" a paşin ji kırdar e, mana wê weha ye: "Derxıstına mırov peyvıkek yan peyvek jı devê xwe; ku mırov peyvıkek yan peyvek jı devê xwe derxe".

*

Em vêca ji minakna jı "hevtipiya nivçe" nişan bıdın. Hevtipiya nivçe ew e ku dı hın peyvıkan da hın tipên wek hev û bı qasê hev bên karanin, tenê du tip jı wan jı hev cuda bın. Mesela, Evdırehim Rehmi dı pırtûka xwe ya bı navê "**Gaziya Welat**" da, dı heqê Şeref Xan û "**Şerefname**" yê da weha gotiye:

"Şeref Xan Beg nıvisi bo me tarix, nav **Şerefname**
Bı fedl û ılm û zaninê heta iro şeref da me".

"Fedl" yani serbılındi, rûmet. Wek ku diyar e, dı van her du malıkan da "**Şerefname**" û "**şeref da me**" hevtipiya nivçe pêktinın. Lewra jı bı tipên "n"yê û "d"yê, tipên wan hemi wek hev in û maneyên wan cuda ne.

Hozan Selimi dı pırtûka xwe ya bı navê "**Yûsuf û Zuleyxa**"yê da daye zanin ku lı ser xemginiya Yaqûb Pêxember bı windabûna kurê xwe Yûsuf, fırişteyê mırinê Ezrail çûye xewna wi û pê daye zanin ku wi giyanê Yûsuf nestandiye û ew sax e. Hingê Yaqûb jı Ezrail ra weha gotiye:

"Lakin bı meqamê wi nızanım
Teqırır-ı bıke ku ez bızanım".

"Meqamê wi" yani ciyê hêwırına wi, ciyê ku lê diji. "Teqırır bıke" yani qal bıke, bıde zanin. Dı van her du malıkan da "nızanım" û "bızanım" hevtipiya nivçe pêktinın. Lewra jı bı tipên "n"yê û "b"yê, tipên wan hemi wek hev in û maneyên wan cuda ne.

Dı straneka geli da, ku dema derxıstına bûkan jı malên bavan tê gotın û navê wê "**Heval, megri**" ye, weha tê gotın:

"Em hatıne te bıbinın
Em hatıne te bıbinın

te j'mala bavê bıstının
te j'mala bavê bıstının

te b'mala zavê bıg'hının
te b'mala zavê bıg'hının".

Wek ku diyar e, dı her du malîkên navin da "bavê" û dı her du malîkên paşin da "zavê" hevtepiya nivçe pêktinın. Lewra jı bıl tipên "b"yê û "z"yê, tipên wan hemi wek hev ın û maneyên wan cuda ne.

Me lı jor peyva pêşyan a Kurdi "Her çêlek tê dotın, her gotın nayê gotın" nıvisibû. Dı wê peyva pêşyan da jı "dotın" û "gotın" a paşin hevtepiya nivçe pêktinın. Lewra jı bıl tipên "d"yê û "g"yê, tipên wan hemi wek hev ın û maneyên wan cuda ne.

*

Em dı dûwayiyê da numûneyek ji jı "hevtepiya vaji" nişan bıdın. Hevtepiya vaji ew hevtepi ye ku, dı du peyvikan da tipên wek hev û bı qasê hev bên karanin, lê ciyên du tipên wan peyvikan bên guhartın. Mesela, derwêşên Kurdistanê dı wextê xwe da qesideyek lı ser Hezreti Eli dıgotın. Dı ciyeki wê qesidê da weha tê gotın:

"Eli mêrxasê din e
Şûr jı kalan dık'şine
Pê kafıran dış'kine
Serê hemıyan dıf'rine".

Wek ku dıxuye, lı vır dı malıka 2'yan û 3'yan da peyvîkên "dık'şine" û "dış'kine" hevtepiya vaji pêktinın. Lewra tipên wan bı qasê hev ın û wek hev ın, tenê tipên "k"yê û "ş"yê, dı her du malıkan da ciyên xwe bı hev guhartine, bı wı awayi jı hev ra vaji bûne û du maneyên cuda dıdın.

LİSTA JÊRENOTAN

(1) Ev peyva pêşyan lı hın hêlên Kurdistanê ji weha tê gotin: "Ji mehan jı salan, şevêk mêvanê xalan".

(2) **Peyvîk:** Dengê ku jı devê mirov derdikeve û tenê yek maneyek dide; wek "ba", "baran", "dîçê", "dîxwîne", "hat", "hatın", "jin", "pîrtûk", "xwarın" û wd. Bı Erebi "kelime", bı Tırki "sözcük", bı İnglizi ji "word".

(3) **Geli:** Tîşt yan karê ku têkılıya wi bı gel heye; tîşt yan karê ku aidê gel e, malê gel e, xwediyê wi gel e. Wek "çirokên geli", "pêkenokên geli", "stranên geli" wd.

(4) **Salıxdan:** Qalkırın û nasandına kesek yan tîşteke yan ciyek yan ji rewşek bı awayeki zelal û vekırı û têkûz. Bı Erebi "teswir", bı Tırki "betimleme", bı İnglizi ji "description".

(5) Ev, peyvîkeka İrani ye. Koka wê dıgije zımanê Pehlewi. Dı wi zımani da ji peyvîk "şam" bûye; dı Kurdi û Farısı da ji wısa maye. Jı bı Melayê Bateyi, hın hozanên me yên di ji dı edebiyata klasik da carna ci dane vê peyvîkê. Mesela, Şêx Evdîrehmanê Axtepeyi, dı ciyekî "**Rewdunneim**"ê da dı heqê Pêxember da weha gotiye:

"Emır hem dıkir bo sehabê kiram:

Siyabê sıpi wergırın subh û şam".

"Sehabê kiram" yani sehabiyên qedırbîlînd. "Siyabê sıpi" yani cılên sıpi.

Ehmedê Xani ji dı beşê 48'an ê "**Mem û Zin**"ê da jı devê Bekır ev peyvîk weha bı kar aniye:

"Yani şev û roj û subh û şam ın

Hın rohnî ne, hın jı wan zelam ın".

"Zelam" yani tari.

Siyahpoş ji dı "**Seyfulmulûk**"ê da weha ci daye vê peyvîkê:

"Dı seydê da dırbûrand roj-ı ta şam

Welê şeb ta seher mest ez lebê cam".

"Ez lebê cam" yani jı lêvên qedehê. Mexsed qedeha meyê ye.

(6) **Doj:** Canem; cehennem. Ehmedê Xani, dı "**Eqida İmanê**" da weha ci daye vê peyvîkê:

"Mırovê bıiman dı dojë mıqim

bızane ku namınıtın, ey hekim".

Melayê Cıziri ji dî helbesteka xwe da deng lî yara xwe kiriye û ev peyvîk weha bî kar aniye:

"Enimahê, şefeqrojê
te sohtim şubhetê dojê".

"Enimah" yani enihiv, ya ku eniya wê dîşibe hivê. "Te sohtim şubhetê dojê" yani te ez şewitandim wek canemê.

(7) **Pismir:** Pîsê mirek; kurê mirek; prens. Siyahpoş ev peyvîk weha bî kar aniye:

"Jî pismiran standin rext û cewşen
Jî şem'ê rûyê wan bû qesr-î rewşen".

"Cewşen" dî demên berê da tewîrek zirx bûye. "Şem'ê rûyê wan" yani rûyê wan ê wek şîma.

Disa Siyahpoş weha ci daye vê peyvîkê:

"Çeleng rabû kurê Salih muşewweş
Nihêri çend, nedi pismirê mehweş".

"Muşewweş" yani têkîlhev. "Mehweş" yani wek hivê.

(8) **Dotmir:** Dota mirek, keça mirek; prenses.

(9) **Tewr:** Ew qas ku, ew qeder ku, hetta. Ev peyvîk dema dî serê kirdarek (fi'l) da bê gotin, wê kirdarê dî mane û rewşa wê da dîgihine pêploka dûwayin, dîgihine dereca paşin. Mesela, ku kesek bêje "Memo ew qas jî Çeko xeyîdiye ku, tewr naxwaze rûyê wi ji bibine", mana vê peyvê ev e ku nevîna Memo gîhayê pêploka dûwayin, gîhayê dereca paşin, gîhayê nuqteyeka wîsa ku ew naxwaze rûyê Çeko ji bibine. Wek ku dixuye, kirdar lî vîr gîhayê sinorê paşin. Peyvîka "tewr"ê carna ji dî serê salixnavan (sîfet) da ci dîgire. Dema bê serê salixnavek, wî salixnavî dî celeba wî da dîke yê dereca jortirin. Mesela, ku mirov bêje "Meha tewr xweş Gulan e", mana vê peyvê ev e ku xweşbûna Gulanê dî dereca jortirin da ye, meha xweştirin Gulan e. Peyvîk carna ji tê serê navan. Dema bê serê navek, wî navî dî celeba wî da dîgihine pêploka jortirin. Mesela, ku mirov bêje "Heval hemî hatin, tewr Bîlînd ji bî wê nexweşiya xwe hat", mana vê peyvê ev e ku dîgel ku Bîlînd nexweş bû û hatina wî nedihat payin, ew jihat.

(10) **Qerecdax:** Çiyayekî nêzê bajarê Amedê ye. Navê wî yê eslî yê Kurdi "Qeracdar" e, Tırkan ew nav kiriye "Qerecdax".

(11) **Çêrmûk:** Qezayeka Amedê ye. Ev nav, jî ber germaveka lî wîr, dî eslê xwe da "Germok" e. Paşê dî peyvînê da guherîye bûye "Çêrmûk".

(12) Gerçı "mam" naveki nêrin e, lê lı vır tipa "ê"yê hatiye paşıya wê û bûye "Mainê". Dı zımanê Kurdi da hın peyvîkên yekhece yê nêrin hene ku, dı rewşa nasandın û kıfşkirinê da "ê" tê paşıya wan. Mesela "bav" dibe "bav"ê, "hesp" dibe "hespê", "xal" dibe "xalê", "Mem" dibe "Memê", "Zal" dibe "Zalê" û wd. Mesela, dı peyveka pêşyan da weha tê gotın: "Bûk lı ser pıšta hespê ye, kes nızane qısmetê kê ye". Peyveka pêşyan ji weha ye: "Bûka xalê, stûna nava malê". Yani keça ku bibe bûka xalê xwe, qedrê wê bılınd e. Wek ku tê zanin, navê bavê mêrxasê navdar Rıstem, "Zal" bûye; lê dı nava Kurdan da ji Rıstem ra tê gotın "Rıstemê Zalê"; yani "ê" tê paşıya wi navê nêrin. Navê lehengeki dastana "Mem û Zin"ê ji "Mem" bûye; lê "ê" tê paşıya navê wi û jê ra tê gotın "Memê". Ehmedê Xani dı beşê 51'ê yê "Mem û Zin"ê da weha gotiye:

"Mır go: Tu here Memê bıbine
Ger dê mırıbit, ewi vejine".

(13) **Pışt pan kırıye:** Ev peyv dı zımanê Kurdi da idyomek e û nişana reva pırr zêde ya bı lez û bez e. Dema mırov bıbine ku kesek bı wi awayi direve, mırov dı heqê wi da dibêje "Pışt pan kır û reviya" yani çûra-çûr reviya, reviya û çû hey çû, pırr bı lez û bez reviya, reviya û qet lı pey xwe ji nenêri.

(14) **Kolos:** Dı demên berê da dı nava Kurdan da serpoşeka mêran bûye; mêrên Kurd ew serpoş dane serên xwe. Dı straneka di da, ku navê wê "Bavê Şukri" ye, vê peyvîkê weha ci girtıye:

"Delal qurban, mı go çem û çemê lo Bışêriyê
Delal qurban, mı di vê sibekê kelekê xwe berdabû lo pey gemiyê
Xwezi mı bıdita kolosê bavê Şukri bıhata mêvaniya lo vê kofiyê".

(15) **Berin:** Kes yan tıştê dema beri nuha; kes yan tıştê ku aidê dema berê ye; dı dema berê da hatiye û derbas bûye. Melayê Bateyi dı "Mewlûd"ê da dı heqê diya Pêxember Aminê da ev peyvîk weha bı kar aniye:

"Mislê wê nabın şepal û nazenin
ne dı dınya, ne dı Firdews a berin".

"Mislê wê" yani wek wê, mina wê. "Firdwes" navê beşeki bıhiştê ye.

Şêx Nûredinê Bırivkani ji dı helbesteka xwe da weha ci daye vê peyvîkê:

"Dınya û erşê mermerin
milyaket û mlkê berin".

(16) **Sırışt:** Tebiet, xwi, qereker. Şêx Evdirehmanê Axtepeyi dı "**Rewdunneim**"ê da weha ci daye vê peyvîkê:

"Jı erşê Xuda nine mestır tu tışt
Ecaib mezm erşê zibasırışt".

"Zibasırışt" yani xweşiktebiet, tıştê ku bı tebietê xwe xweşik e.
Melayê Cıziri ji dı helbesteka xwe da weha ci daye vê peyvîkê:

"Nezerek wê beşerê, lebşekerê, horisırıştê
nadırım ez bı mey û kewser û horên dı bıhıştê".

"Lebşekerê" yani lêvşekirê. "Horisırıştê" yani horitebietê, ya ku tebietê wê wek tebietê horiyan e.

Melê dı helbesteka xwe ya di da ji ev peyvîk weha bı kar aniye:

"Bête eywanê jı xelwê, horiya qudsisırışt
sed hezaran horê qudsi tên liqayê rast û çep".

"Qudsisırışt" yani qudsitebiet, ya ku tebietê wê qudsi ye. "Tên liqayê" yani tên pêşberê wê, tên pêşiya wê.

Ehmedê Xani ji dı beşê 56'an ê "**Mem û Zin**"ê da weha ci daye vê peyvîkê:

"Xelqê ku bı esl-ı bedsırışt ın
ew esl-ı jı wan qe tete şuştın!"

"Bedsırışt" yani tebietxırab.

Siyahpoş ji dı "**Seyfulmulûk**"ê da peyvîk weha bı kar aniye:

"Serxoş û xumar ım jı meyê horisırıştan

Aq'ı û dıl û fehmê me bırıñ kakul û qıştan".

"Horisırıştan" yani horitebietan. "Qışt" dı demên berin da xışreki jınan bûye, ku ew bı serê xwe ve girêdane. Bı xweşbûna xwe hatiye naskırın.

Selimi ji dı "**Yûsuf û Zuleyxa**"yê da weha ci daye vê peyvîkê:

"Wan go: Ne beşer, meleksırışt e

Belki ne peri, weki firişte".

"Meleksırışt" yani melektebiet, dı tebietê melekan da.

(17) **Sırıştı:** Tıştê tebiî; tıştê ku lı gora jtebiet e.

(18) **Tevok:** Tevayiya peyvîkên ku mırov wan lı gora awayê rêzımani lı pey hev rêz dıke û bı riya wan ditınek, fıkrek, rayek dıde zanin; tevayiya peyvîkên ku bı awayê rêzımani lı pey hev tên rêzkırın û ditınek, fıkrek, rayek dıdın zanin, radıgıhının. Wek "Xuşk û bıra bı hev ra çün dibıstanê" tevokek e, "Gelek heval hatın seminerê" ji tevokek e û wd. Jı "teвок"ê ra bı Erebi "cumle", bı Tırki "tümce", bı İnglizi ji "sentence" tê gotın. Çend tewırên teвокê hene. Yek jı wan "te-

voka erin" e. Ew tevok, hebûna tîştek, rewşek yan qewîmina bûyerek û wd dîde zanin. Wek "Keçîk çû dîbîstanê". Yek ji "tevoka neyin" e. Ew tevok ji tunebûna tîştek, rewşek yan neqewîmina bûyerek û wd dîde zanin. Wek "Kurîk neçû dîbîstanê". Yek ji "şaxtevok" e. Ew ji dî nava tevokeka sereke da ci dîgire û tevoka sereke ji wê û ji çendên wek wê pêktê. Wek "Eger wextê te hebe, were em jî xwe ra bîpeyivîn". Ev peyv bî tevayî, tevokeka sereke ye; "eger wextê te hebe" şaxtevokek e, "were em jî xwe ra bîpeyivîn" ji şaxtevokeka dî ye; tevoka sereke jî wan her duyan pêkhatiye.

(19) Ev peyva pêşîyan lî hin hêlên Kurdîstanê ji weha tê gotin: "Kaniya ku mîrov av jê vexwe, mîrov kevîr navêj'ê". Dî stranê da peyva feqî, lî gora awayê pêşîn hatiye gotin.

(20) Kirdar: 1- Karê ku mîrov dîke; tevgera ku jî mîrov peyda dibe. Jî kirdara bî vê maneyê ra bî Erebi "fi'l", bî Tîrki "eylem", bî Înglîzî ji "action" tê gotin. Şêx Evdîrehhmanê Axtepeyî dî "Rewdunneim"ê da ev peyvîk bî vê maneyê dî heqê Xwedê da weha bî kar aniye:

"Çîsan şubhe çêbit jî asarê wi!

Bîzan heqq e heq cumle kirdarê wi".

"Jî asarê wi" yanî jî eserên wi, jî eserên Xwedê.

Ehmedê Xanî jî dî helbesteka xwe da bî vê maneyê weha ci daye vê peyvîkê:

"Zahîdê xelwetnîşîn, pabendê kirdarê xwe ye

Tacîrê rihletguzîn, dîlnarê dinarê xwe ye".

Ev her du malîk bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Sofiyê rûniştîyê xelwetê, girêdayîyê karê xwe ye

Bazarvanê gerok, dîlşewitîyê diravê xwe ye".

Xanî dî beşê 55'an ê "Mem û Zîn"ê da jî peyvîk bî vê maneyê weha bî kar aniye:

"Zahîr jî wi ra selîs e guftar

Batîn bî wi ra xebîs e kirdar".

Ev her du malîk jî bî Kurdiya xwerû weha ne:

"Dî rû da gotarên wi rewan û tîkûz in

Dî bîni da kirdarên wi xîrab û xûz in".

2- Wek termeka rêzîmanî, peyvîka ku kîrîna karek, tevgerêk, lîvek dîde zanîn, nişan dîde. Mesela, dema kesek bêje "Ez dîmeşîm", peyvîka "dîmeşîm"ê dibe kirdar û karekî wi kesî, lîveka wi kesî nişan dîde. Eger bê gotin "Keçîkê pîrtûk xwend", hingê jî "xwend" dibe kirdar û

kareki keçikê, tevgereka wê dîde zanin. Jî kirdara bî vê maneya rêzîmani ra bî Erebi "fî'l", bî Tırki "eylem", bî İnglizi ji "verb" tê gotin.

Lî vîr mexsed ji peyvîka "kirdar"ê, mana 2'yan e.

Koka vê peyvîkê dîgije zîmanê Pehlewî. Dî wi zîmani da peyvîk "kertar" bûye. Dî Farîsi da bûye "kerdar", dî Kurdî da ji bûye "kirdar".

(21) Ev peyva pêşyan lî hîn hêlên Kurdîstanê ji weha tê gotin: "Sê ehmeq hene lî dîmê; ê ku gulê dîde bî sosînê, ê ku niskan dîçine lî şûna kîzînê, zavayê ku dîçe ser mala bavê jînê". Dî stranê da peyva keçikê, lî gora awayê pêşin hatiye gotin.

(22) Bînerîn: M. Emin Bozarşan, "Keçika Qırşfiroş", r. 51-116; çîrokên geli IV; Weşanxana Deng; Stanbol, 1999. Belavkirina Ewropayê: KOMKAR-Almanya.

(23) Pitkîrîn: 1- Zexmkîrîna kesek, lawîrek yan tîşte; ku mîrov kesek, lawîrek yan tîşteker têrêz û zexm bîke, têxe rewşeka zexm û şîdiyayî.

2- Wek termeka rêzîmani, zexmkîrîna heceyek dî gotîne da; ku dî gotîne da tîpeka dengdar a heceyek piçek bê dirêjkîrîn û bî wi awayî, ew heceya ku ew tîp tê da ye piçek bê pitkîrîn. Wek heceya "lav"ê ya peyvîka "sîlav"ê, heceya "lem"ê ya peyvîka "qelem"ê û wd. Jî "pitkîrîn" a bî vê mana 2'yan ra bî Tırki "vurgu", bî İnglizi ji "accent" tê gotin.

(24) Dî zîmanê Kurdî da hîn peyvîkên weha hene ku, bî serê xwe mane nadîn, tenê maneyên peyvîkên berî xwe yan pey xwe pit dîkîn, xurt û zexm dîkîn. Wek "sîki" ya dî "sîki-sar"ê da, "vîki" yê dî "vîki-vala" yê da, "zîpi" ya dî "zîpi-zîwa" yê û "zîpi-zer"ê da û wd.

(25) Havîl: Awayê safîkirîna şolan û verîstîna pîrsgrêkan; çare. Mesela, kesek dîbêje "Dîvê em jî vê şolê ra havîlek bîbin" yanî çareyek.

(26) Çivanok: Peyva helbeski ya ku paşya hemî malîkên wê yan hîn malîkên wê wek hev e. Hîn peyvîkên hîn çivanokan mane dîdîn, hîn ji bêmane ne. Hîn çivanok dî serê çîrok û meselokên geli da tîn gotin; ku her sê malîkên serê wan ev in:

"Hebû tunebû carek jî caran

Rehne lî dê û bavên guhdaran

Xeyn jî cendirme û tehsildaran".

Hın çivanok ji bî serê xwe tîn gotin; wek çivanoka sersalê; ku wextek lî gundên Kurdistanê dî şevên sersalan da zarûk dema lî malan digeriyan û diyariyên sersalê berhev dikirin, ew digotin. Ew çivanok weha ye:

"Serê salê, binê salê
Xwedê bihêle xortê malê
Doni-moni, malava
Xwedê xortê malê bîke zava".

"Doni" yani diyariyên bîdon; mexsed diyariyên rûmetbîlind in; "Moni" bî serê xwe mancyek nade, karê wê tenê pitkîrîna û xurtkîrîna peyvîka "doni"yê ye; wek ku mirov dibêje "rûn-mûn", "şekîr-mekîr" û wd.

(27) **Pêşbendîk:** Dî rêzîmanê da peyvîka ku tê pêşîya hîn peyvîkan û wan bî hîn peyvîkên di ve bend dîke, girêdîde yan jî maneyên hîn peyvîkên lî pey xwe diguhêre. Wek "jî"ya "jî bajêr" û "lî"ya "lî bajêr" û wd. Ev peyvîk, dijmana "paşbendîk"ê ye. Ehînedê Xani dî beşê 26'an ê "**Mem û Zîn**"ê da jî devê Bekîr dî heqê Sîtiyê da pêşbendîka "jî"yê dî du malikan da weha bî kar aniye:

"Qeyser jî kurê xwe ra bixwesta
Xaqan-î jî pêş ve dest bîbesta".

Bipêşveçûna dîrokî ya zimanê kurdî

û

hin taybetmendiyan wî yên xweser

Dr. Zerdeşt Haco

Daketina nav mijarê

Berî ko ez dakevime nav naveroka vê mijarê, ez dixwazim destpêkê giringiya ziman weke nasnameya çanda gelan bi giştî û weke nasnameya gelê kurd bi taybetî bênime ber çavan.

Ez? dixwazim vê yekê bêjim, da ko mirov bipêşveçûna dîrokî ya zimanê kurdî, û hin taybetmendiyan wî yên xweser baştir têbigihe, gava em zimanê xwe û zimanine dî bidine ber hev.

Bêgoman em li ser wê yekê li hev dikin, ko ziman stûna çanda gelan e. Ziman ne tenê nişana çand û welêt e, ew ji bo naskirina nasnameya mirovekî ji cihê ko ew lê mezin bû ye jî, giringtir e.

Ji ber ziman bi dirêjbûna jiyana me ji me venaqete, heta gava em bê çare ji welatên xwe birevin jî, û li koçberiyê jî bijîn, ew bi me re dimêne û dest ji me naberde.

Di heman demê de ziman dîrok û pêşeroja gelan e.

Ew dîroka gelan e, ji ber tenê di riya zimên re em dikarin li raman û bîr baweriyên pêşiyên xwe binihêrin û dîtînin wan di berhemên wan de, yên ko bi ziman hatine nivîsîn, binirxênin.

Û ziman pêşeroja gelan e, ji ber tenê bi riya alavê ziman gel dikarin bernameyan ji jiyana xwe ya li pêş re deynin.

Êdî mirov dikare bêje, ko gel para mezin bi zimanên xwe têne nas kirin. Ev encama ko em gehîştîne, dikare bi taybetî ji gelê kurd re bê gotin. Ji ber îro ne dewleteke Kurdan serbixwe heye, ya ko Kurd pê bêne nas kirin û ne jî ew xurû ji yek dîne taybetî ne, ko ew bi wî bêne nas kirin.

Vêce ji ber ko ziman taybetmendiyeke wiha serbixwe ye ji nasnameya neteweya kurd re, ew di dîrokê û di dema niha de jî tim bûye armanc ji hêrişên dagîrkerên welatê Kurdan re.

Belê pêşî ez dixwazim werime ser têgîna "Zimanê Kurdî" û bipirsim, ka gelo wateya vê têgîne çi ye?

Ev pirsra ha ji destpêkê ve xwe davêje meydanê, ji ber dewleteke Kurdan nîn e, heta ko mirov yekser bêje ev ziman yê vê dewletê ye.

Kurdistan, weke ko em hemû dizanin ji aliyê 4 dewletan, Tirkiya, Iran, Iraq û Sûriya ve dagîr kiriye û di encama vê yekê de, ne dewleta Kurdan û ne zimanekî kurdî yekgirtî û bilind heye.

Pirsra ko zimanekî kurdî serbixwe heye, û bi ser zaravên xwe yên têvel de ji zimanên din bi sînor e, di vê navê de bû ye rastiyeke zanistî û êdî herkes vê yekê dizane.

Li ser vê rastiya ha ji sedsala 19an û heya roja îro, heme bêje, hemû zanyarên zimên, yên ko li ser zimanê kurdî nivîsî ne, di yek baweriyê de ne.

Ji ber xizmayetiya teng di navbera zimanê kurdî û zimanê farîsî de, berê baweriyek hebû, digot, ko zimanê kurdî zaravek ji zaravên Farisiya Nû ye. Di pişt re zanyarine ewropî navdar, weke Maurizio Garzoni, Albert Socin, Peter Lerch, Alexandre Jaba, Hugo Makas û Ferdinand Justi bi nivîsên xwe yên zanistî

derketin û dane xuya kirin, ko xizmayetiya di navbera zimanê kurdî û zimanê farisî de ne bihtir e, ji xizmayetiya di navbera zimanê farisî û zimanên din ên hindo-îranî de.

Peter Lerch di berhema xwe de, ya bi navê *"Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer"* 1857 li ser xizmayetiya di navbera zimanê kurdî û zimanê farisî de wiha nivîsiye:

"Herdû qurnên zimanî (ango qurmê zimanê kurdî û qurmê zimanê farisî) ji hev gelekî dûr in, belê wan gelek çeng, mil û çiqulik hilgirtine, yê ko du malan ava dikin. Endamên van herdû malan xwe ji hev nêzik dikin û êdî ji hev têdigihin"

Bi vê yekê Peter Lerch dixwest bide xuya kirin, ko di navbera hin zaravên zimanê kurdî, û bi taybetî devokên Kurmanciya Jêr û zimanê farisî de, bihtir ji hin devokên Kurmanciya Jor û Farisî de, xizmayetiyeke meztir heye.

Hin ‚Zimanzanên‘ Tirkan, bi awayekî çewtezanistî hewldidin, ko serxwebûna zimanê kurdî nayînî bikin û zimanê kurdî weke zimanekî *"bêbingeh, zimanekî tevlihev, zimanekî ko bi gelek awan hati he cûtin, peyvên wî weke kêstekên ko ji her alî ve hati bine ba hev"* bidinine xuya kirin (çawa ko raparestê tirk Bedrî Noyan sala 1982an di gotareke xwe de li ser peyva *"Kurd û Kurdên Tirk"* nivîsiye.

Belê ev hewldanên han di cihana şarezayên zimanan de bê bawerî dimênin, ji ber ew bi regekî hişkere dibine alavên propogenda derewan ya dewleta tirk li dijî hebûna zimanê kurdî û bi vê yekê li dijî hebûna gelê kurd.

Ka li hember vê em li baweriya zanyarekî elman î navdar, yê ko li zanîngeha Essenê xebat dikir, temaşe? bikin. Vî zimanzanê elman, Prof. Dr. Johannes Meyer-Ingwersen di vê biwarê de nivîsiye:

"Ev yek bi rastî dêmagogiyeye xurû ye, gava li Tirkiyayê tim tê gotin, ko bi xwe Kurd ew eşîrên Tirkan in (Tirkên çiyayî), yê ko bi demê re "Farisiyeke xirabûyî" wergirtine.

Ya pêşî, zimanê kurdî zimanekî serbixwe ye, û ya didiwan, Kurd û zimanê kurdî hê bi demeke gelekî dirêj berî Tirkan di wî cihî de ne. Dîrok bi zîzî bervajî vê dîtina Tirkan e: Di dema ko rojavayê Enedolê (bi rêjeyî dereng) hate tirkkirin de, zimanê xwecihê navçeya Kurdan hê berî hatina êlên Tirkan serbixwe bû.

Di derbarê rêzkirina zanistî ya zimanê kurdî de divê mirov bêje, ko zimanê kurdî zimanek ji zimanên bakur-rojava yên koma îranî ya malbata hindo-ewropî ye.

Û bi vê yekê ji zimanên hawîr xizmayetiya zimanê kurdî tenê bi zimanê farisî re heye.

Zimanê Tirkî û zimanê erebî, heryek ji wan ji malbateke dûr e di ye.

Dinavbera van hersê zimanan de tenê dan û standineke guhestina hin bêje û rewşên rêzimanî heye.

Li vir divê mirov bêje, ko giraniya ko zimanê erebî ji dema misilmankirinê ve li zimanê kurdî kiriye (çawa ko li gelek zimanên di jî kiriye) ji giraniya ko hin zimanên din li Kurdî kiriye, meztir e.

Nebûna zimanekî kurdî yekgirtî û bilind îro rastiyeke şîndarî (xembar e) ye, divê em wê bipejirênin.

Bi ser wê de gelek zaravên zimanê kurdî yên herêmî û jihevçida hene. Û bi ser vê de jî gelek devokên xwecihî yên her zaravekî hene.

Ev rastiya rewşa îro encama dîroka gelê kurd ya dilbiêş e.

Mercên rêzanî (siyasî) di dîrokê de rê ne dan, da gelê kurd li ser xaka welatê xwe dewleta xwe ya neteweyî ava bike û piştgîriya bipêşveçûna zimanekî kurdî bilind û neteweyî bike.

Zaravên zimanê kurdî kîjan in û li kîjan herêman têne axaftin?

Zimanê kurdî parçeyek erd ji nêzikî 500 000 km² himbêz dike.

Sînore başur ji bakurê Kendava Farisî dest pê dike, hildikişê bakur û di ber wilayeta îranî Ezirbêcanê re dipere, di beşekî biçûk ji komara Ermenistanê re derbas dibe, di Erzerûmê re diçe Sêwas û Mereşê li rojava, xwe digihîne Afrîn û Hîsiça li başur-rojava, diçe başur û di Şingal, Mûsil, Badrê û Şuster re diçe vedigere bakurê Kendava Farisî.

Li ser hijmara mirovên ko bi zimanê kurdî diaxivin tu serjimêrên zîz û fermî nîn in, lê tê gotin, ko hijmara axêverên kurd digihe 40 milyon kesî.

Zimanê kurdî yan jî Zimanê Kurmancî, çawa ko Kurd zimanê xwe bi nav dikin, li ser **du zaravên sereke** tê parve kirin. Di her zaravekî sereke de çend devokên xwecihî hene.

Zaravên sereke

Kurmanciya Jor û

Kurmanciya Naverast in.

Xeta Urmiya, Rawendûz, Hewlêr, Mûsil dikare weke sînore di navbera van herdû zaravên sereke de were temaşê kirin.

Bakurê vê xetê piraniya Kurdan (ji derveyî navçeyên Bingol û Dêrsimê) bi Kurmanciya Jor diaxivin, başur-rojhilatê vê xetê piraniya Kurdan bi Kurmanciya Naverast diaxivin.

Kurmanciya Jor bi xwe jî 3 beş in:

1. Kurmanciya herêmên Dihok, Hekarî, Cizîr û Şernexê, yê ko bi navên Badînanî, Bayezîdî û Botanî têne bi nav kirin.

Ji devoka van herêman re mirov dikare **Devoka Botanî** bêje.

2. Kurmanciya herêman Êrmiya, Şingal, Sêrt, Amed, Batman, Mêrdîn, Hîsiçe, Riha, Agrî, Efrîn, Erzerûm, Qers û Kurmanciya Kurdên Qefqasiyayê.

Mirov dikare van devokan bi navê **Devoka Şingalê** bi nav bike.

3. Kurmanciya herêmen Dîlok (întanb), Semsûr (Adiyeman), Mereş, Sêwas, Erzingan û Kurmanciya Kurdên Xurasanê.

Ji van devokan re mirov dikare **Devokên Dîlok û Mereşê** bêje.

Kurmanciya Naverast, bi gelemperî devokên wê yên herêmi ev in:

Sineyî, Silêmanî, Erdalanî, Kerkûkî, Germiyani, Hewlêrî, Soranî, Mukrî, Şarbajêrî û Pijderî.

Zaravên tenişt yên zimanê Kurmancî

Di zimanê Kurmancî de **du komên din** yên zaravan hene. Tenê ji bona cidabûna teknîkî ez têgîna “Zaravên Tenişt” ji wan re bi kar tînim, ji ber wekî dî ew jî li şûnewarên xwe sereke ne.

1. **Kurmanciya Jêr**, devokên wê yên herêmi bi gelemperî ev in: Feylî, Kirmanşanî, Lekî, kelhorî, Xaneqînî û Lorî.

2. **Kirmancî** (ya ko bi şaşî navê Zaza lê hatiye kirin) -**Goranî**

a. Kirmancî,

Ev zaravê zimanê kurdî heta niha bi awayekî şaş û nezanistî hatiye bi nav kirin.

Kurdên ko bi vî zaravî diaxivin, ji xwe re nabêjin Zaza. Gava ew basa zimanê xwe dikin, yan dibêjin ,zonê me’ angû zimanê me, û yan jî ,Kirmancî’ dibêjin.

Li gelek deveran Kurdên ko bi vî zaravî dipeyivin dengê ş(sh) dixine s û dengê j dixine z.

Ne gelekî dûrî baweriyê ye, ko Kurdên bi Kurmanciya Jor diaxivin, ji ber vê diyardeyê ji wan re -bi tinazî- ,Zaza’ dibêjin. Mîr Celadet Bedirxan jî di lêkolînên xwe de ghiştî bû vê baweriyê.

Mirov ji vê rastiye bihtir nêzîk dibe, gava mirov zani be, ko Kurdên Kirmanç ji Kurdên ko bi Kurmançiya Jor diaxivin re, ‚Here-Were’ dibêjin.

Vêce heke bi rastî bêjeya ‚Here-Were’ weke navê gelê kurd ji Kurdên Kurmançiya Jor re were pejrandin, hingê mirov dikare bêjeya ‚Zaza’ jî ji Kurdên Kirmanç re bipejirêne.

Bi gotineke dî, heke bi rastî bêjeya ‚Here-Were’ navekî dîrokî û zanistî ye beşekî ji gelê kurd be, hingê ‚Zaza’ jî navekî dîrokî û zanistî ye beşekî dî ji gelê kurd e.

Her weke vê bêjeya ‚Dimilî/Dûmilî’ jî ya ko hin vî zaravê kurdî pê bi nav dikin, ne zanistî û şaş e. Ji ber Dimilî navê êleke kurdî ye û ne navê zaravekî kurdî ye.

Li aliyekî din hin kes ji vî zaravê kurdî re ‚Kirdkî’ dibêjin.

Ev peyva ‚Kirdkî’ jî ne peyveke dîrokî ye. Hin zimanzanên kurd, yên ko xwestine xwe ji bêjeya ‚Zaza’ rizgar bikin, peyva ‚Kirdkî’ nû danîne.

Ji ber vê yekê wê ya rast ew be, gava em Kurd bi xwe di axaftin û nivîsên xwe de dest ji bêjeyên ‚Zaza’, ‚Dimilî’ û ‚Kirdkî’ berdin û li şûna wan bêjeya ‚Kirmançî’ ji vî zaravê kurdî re bidine xebatê. Ji ber çî gava em li ser ya xwe man û me ev têgîn di xebatê de hişt, hingê lêkolînerên derveyî jî wê vê têgînê bi kar bînin.

Vêce kengî me peyva ‚Kurmançî’ bi kar anî, hingê em li ser hemû zaravên zimanê kurdî dibêjin, ango Kurmançiya Jor, Kurmançiya Naverast, Kurmançiya Jêr û Kirmançî-Goranî.

Û kengî me got, ‚Kirmançî’ hingê em li ser zaravê ‚Kirmançî’ dibêjin, ye ko heta niha bi çewtî Zaza, Dimilî û Kirdkî hatiye bi nav kirin.

Heta ko ev rastiya ha xwe di nav hemû Kurdan de bide pejrandin, divê beşek ji Kurdên başur (Îraq) jî, yên ko bêjeya ‚Kirmançî’ bi giştî li şûna ‚Kurmançî’ dibêjin, xwe ji vê baweriya me nêzîk bikin.

Zaravê Kirmancî bi xwe jî li ser du koman beş dibê:

- Kirmanciya Rojava (Devoka Dêrsimê) û

- Kirmanciya Rojhilat (Devoka Bingolê)

Ev herdû devokên sereke yên zaravê Kirmancî ji nêzîkî 3 milyon Kurd ve li van herêmên Kurdistanê têne axaftin:

Dêrsim, Bingol, Elezîz, Xerpût, Maden, Palo, hawîrê Amedê, Wardo û li Siwêrekê.

Bi ser ko herêmên ko Kirmancî û Goranî li wan têne axaftin, dûrî hev in jî, xizmayetiyek di nav herdû zaravan de heye.

Ev jî mirov dikare bi wê yekê şirove bike, ko berê axêverên herdû zaravan li yek herêmê dijîn, û bi sedema hin bûyerên dîrokî, êline kurdî ji wan, yan bi dilê xwe, yan jî bi zorê cihê xwe berdane û li herêmine din niştêcê bûne.

Derbarê rewşa wêjeya nivîskî ya zaravê Kirmancî mirov bipêşveçûneke li ber çav dibîne.

Nivîskarên kirmanc berê berhemên xwe bi Kurmanciya Jor dinivîsandin, belê îro ew li zaravê xwe xwedî derdikevin, pê dinivîsin û wî bi pêş ve dibin.

Ev jî cihê şehnazîyeke mezin e, ji ber bi vê yekê ew vî zaravê kurdî yê xweş, yê ko li ber çûnê ye, rizgar dikin û xezîna zîmanê neteweya kurd pê dewlemend dikin.

b. Goranî:

Devokên zaravê ‚Goranî‘ li navçeyên Hewraman, Zengene û Kerkûkê têne axaftin. Kurdên kakeyî jî bi devoka goranî diaxivin.

Devoka ‚Goranî‘ berê weke zaravê wêjeyî dihate bi kar anîn.

Ew bû bû zîmanê bilind û nivîskî yê Mîrevaniya Erdelanê û demekê bû bû zîmanê bilind yê Mîrevaniya Baban jî. Hin hel-

bestvanên navdar ên Kurdan weke Xaneyî, Qubadî û Mewlewî berhemên xwe bi vî zaravî nivîsandine.

I. Bipêşveçûna dîrokî ya zimanê kurdî

a) Binyata zimanê kurdî

Herwekî min li pêş jî da xuya kirin, zimanê kurdî bê dewlet e, angu tu hêzên siyasî nîn in, ko li zimanê kurdî xwedî derkevin.

Ji aliyekî dî ve ne ji berjewendiyên mîriyên dewletên dagîrker e, ko bihêlin lêkolînên zanistî li ser zimanê kurdî werine kirin.

Bêhtir ji vê, ew di riya hevpeymanên xwe yên siyasî û çandî re giraniyê li dewletên derveyî jî dikin, da ew guhê xwe nedine çanda gelê kurd û bi vê bihêlin, ko ew were ji bîr û winda kirin.

Heta ji dest mîriyên dewletên dagîrker tê, ew nahêlin beşên Kurdologî li xwendegê û zanîngehên welatên derve jî werine vekirin.

Çi gava mîriya dewletekê bixwaze, beşekî Kurdologî li zanîngeheke xwe veke, dewletên dagîrker, dengê xwe radikin û dibêjin, hûn xwe tev kar û barên hindirwê dewleta me dikin, hûn piştgîriya parçebûna welatê me, angu ‚Seperatismus‘ dikin û ev yek li gor zagonên navneteweyî qedexe ye.

Ji ber vê yekê, ne li Kurdistanê, û ne li derveyî Kurdistanê xebateke zanistî ji dil li ser zimanê kurdî nîn e.

Ew zanyarên derveyî û bêhtir yên ewropî, gava bixwazin bi serê xwe li ser ziman û çanda gelê kurd xebatekê bikin, rastî gelek dijwariyan tên.

Ew di zanîngehê de dijwariyan ji aliyê sorokê beşê xwe ve û ji aliyê serokê zanîngehê bi xwe ve dibînin, ji ber serokê zanîngehê bi şalyarî, angu wezaretê perwerde û lêkolînê ve girêdayî ye, û ji xwe diyar e, wezaret, angu mîrî/hikûmet diravê zanî-

gehê dide û bi vê yekê ew biryara hebûna vî yan wî beşê zanyarî li gor berjewendiyên dewleta xwe dide.

Wekî dî ew zanyarên ewropî, yên ko dixwazin bi serê xwe li ser zimanê kurdî bixebitin di çapkirin, weşan û firotina berhemên xwe de rastî gelek çetnahiyan tên û ew di tevayiya civakê de mirovine yekane dimênin û nayêne pejrandin.

Li aliyekî din li vir yan li wir hin zanyarên ewropî derdikevin û ,li tembûra dewletên dagîrker didin', ango dixwazin bi navê zanyariyê li gorî dilê mîriya dewleta trik bêjin, ko zimanekî kurdî serbixwe nîn e, û weke ew dibêjin ,Zazakî' zimanekî serbixwe ye û ne zaravekî kurdî ye û bi vî awayî ji siyaseta dewletên dagîrker re dibine alîkar.

Mixabin ew mirovên kurd, yên ko xwendinên xwe yên ziman-zanyarî li zanîngehên welatên derveyî bi dawî anîne, ne di wê rewşê de ne, ko weke tê xwestin, rojê ji 6 – 8 seetan lêkolînên xwe bikin.

Zanyarekî xwedî kar li zanîngehê karê xwe bi xebata xwe ya zanistî dibe serî, û êvarî vedigere malê xwe, xwe vedihesîne, da roja dî dîse dikari be behemên li ber çav bide.

Zanyarê kurd divê here, rojê 6 – 8 seetan li derve, ne di beşê xwendina xwe de kar bike, da mercên jiyana xwe pêkbêne û gava vedigere mal, dixwaze bi wê hêza xwe ya mayî berhemeke zanistî bide.

Ji ber vê rewşa ha em dibînîn, ko zanîna me ya îro li ser zimanê kurdî gelekî kêr e, û gava em dixwazin li ser dîroka zimanê kurdî binivîsin, berî hertiştî em pala xwe berdidin ser encama xebata zanyarên sedsala 19an, ko yek ji wan Ferdinand Justî ye, yê di wê baweriyê de bû, ko hin nîşan hene, dihêlin, em bawer bikin, ko zimanê kurdî zimanekî kevin e, û heye, ko ew ji zimanê mêdî hati be.

Justî di pirtûka xwe de, ya ko sala 1880yî li St. Petersburgê di bin sernavê “Kurdische Grammatik” da weşandin, nivîsiye:

"Ne dût e, ko di wan peyvan de kevnariyeke zimandarî mêdî, ya ko wekî dî winda bû ye, xwe parasti be."

Herwekî vê rojhilatnasê navdar Vladimir Minorskî di xebatên xwe yên zanistî de giha bû wê encamê, ko girêdaneke zimanê kurdî bi Mêdiyan re heye.

Wî li gorî baweriya xwe nivîsiye, ko zaravên kurdî di nav xwe de yekîtiyeke wisa peyde dikin, ya dihêle mirov bigihe wê baweriyê, ko ew zarav bi tevayîya xwe zimanekî taybetmend û serbixwe, yê ko gelekî (miletêkî) mezin û giring weke Mêdiyan pê diaxivî, ava dikin.

Belê li gor asta zanyarî ya îro, ya ko dibêje tenê 12 peyvên mêdî li ber destê me hene, û ew jî navê gund û deveran in, mirov nikare bigihe encameke zanistî ye bawerdar.

c. Destpêka wêje û zimanê kurdî yê nivîskî û bipêşveçûna wan heya roja îro

Ji şirovekirina, ko min heya niha kir, mirov nêzîkî wê baweriyê dibe, ko di nava wêje û zimanê kurdî yê nivîskî de heya niha tenê **herdû zaravên sereke** têne bi kar anîn.

Her yek ji herdû zaravan xwedî dîrokeke dirêj û têvel e.

Bi ser ko zimanê kurdî ne xwedî dewlet e, û hêzeke siyasî nîn e, ko guhê xwe bide zimanê kurdî, wî xwedî bike û bipêşve bibe, û bi ser ko zimanekî kurdî nivîskî yekgirtî û bilind nîn e, divê mirov bêje, ko **hijmareke mezin ji berhemên nivîskî yên bilind û bipêşveçûyî bi herdû zaravan kurdî yên sereke derketine.**

Mirov dikare bi bawerî bêje, ko asta heryekî ji herdû zaravan ji zimanekî dewletî û fermî gelekî nêzik e.

Wêjeya kurdî ya nivîskî, ya ko îro li ber destê me ye, ji sedsala 11 an ve heye, û bi helbestên helbestvanê kurd Elî Herîrî dest pê dike.

Rojhilatnasê rûsî Aleksender Jaba di pirtûka xwe, ya bi navê "Recuîl de notices et recits kurdes" de nivîsiye: "Helbestvanê Kurdan yê pêşî Elî Herîrî ye, ... ew di navbera sala 1009 û 1010an de ji dayîk bûye"¹.

Wejeya kurdî ya sedsalên 15an, 16an, 17an û 18an bi navên helbestvanên kurd, yên weke Ehmed Melayê Batê, Feqiyê Teyran, Melayê Cizîrî, Selîmê Silêman, Ehmedê Xanî, Xarisê Bedlîsî, Pertew Begê Hekarî, Şêx Xalid û Siyahpûş xemilandiye.

Wejeya nivîskî ya sedsala 19an bi herdû zaravên sereke bi giştî babetên welatperwerî û romantik ji xwe re kiriye mijar.

Piştî cenga cihanî ya pêşî bi giştî wêjeyê jiyana rastî ya rojane û ber bi siyast ve heya roja me ye îro xwe daye pêş.

Ew zimanzan, nivîskar, rojnamevan û siyasetmedarê kurd Mîr Celadet Bedirxan bû, yê ko kovara xwe HAWAR di 15. Tebaxa sala 1932an de derxist û rêzimana **Kurmanciya Jor** danî, ya ko em li gor wê heya roja îro dixwînin û dinvîsin.

Ji vê demê ve mirov dikare bêje, ko zimanekî nivîskî bilind û yekgirtî, ango standard ji bo zaravê **Kurmanciya Jor** hatiye efrandin. Çend kêmayiyên rastnivîsê nikarin vê rastiyê ji bilindiya wê bînine xwarê.

Bangewaziya min li mîriya başurê Kurdistanê ew e, ko ew li deverên ko **Kurmanciya Jor** tê axaftin, dest ji tîpên erebî berdin û di xwendegê û zanîngehan de êdî rêzimana Mîr Celadet Bedirxan bidine xwendin, da li seranserê deverên ko **Kurmanciya Jor** tê axaftin, bi yek zimanî were nivîsîn û xwendin.

Bi ser ko em dibînin, ko di **Kurmanciya Jor** de, li gorî devokan, bêjeyên têvel (newekhev) ji yek tiştî re hene, dîse jî axêverê vî zaravî dikare berheimên kurdî, li kû û ji kê ve, li Kurdistanê yan li Ewropayê hati bine nivîsîn, bixwêne û têbigihe.

¹ Tarîxa Edebyeta Kurdî, rûpel 57, Qenatê Kurdo

Hin ferhengên kurdî, yên ko di vê dema paşî hatine weşandin, dikarin arîkariya yê xwendevan bikin, ko ew peyvîne di devoka wî de nebin, bibîne û têbigihe.

Herweke wê di zaravê **Kurmanciya Naverast** de jî zimanekî bilind û yekgirtî xwe daye pêş.

Bi bervajê Kurmanciya Jor, ev nêzîkî nîvsedsalekî ye, ko **Kurmanciya Naverast** bi vî yan bi wî awayî di xwendegê û zanîngehan de tê xwendin û xwedî kirin.

Piştî cenga cihanî ya pêşî û heya niha jî bi coşeke mezin wêjeya kurdî bi vî zaravî tê efrandin, bi sedan pirtûk, kovar û rojname pê hatine nivîsîn û weşandin, bi awayekî ko mirov dikare bêje, bi rastî zimanekî dewletî yekgirtî û bilind, ango standard xwe daye efrandin.

Mixabin ji ber mercên siyasî ev zaravê ha heya roja îro bi tîpên erebî tê nivîsîn û diwariyeke mezin dixêriya xwejihevîzîkrîna herdû zaravên sereke yên zimanê me.

Di vê babetê de ez dixwazim bêjim, ko pîrsa nivîsîna bi tîpên erebî li ser yekîtiya neteweya me jî bivokeke (xetereke) mezin peyde dike.

Vece ji ber ne di warê zimanzanyarî de – tîpên erebî ji zimanên malbata samî re hatine efrandin- û ne di warê siyasî de ji berjewendiyên neteweya me ye, ko ev zarav bi tîpên erebî tê nivîsîn.

Ji ber vê yekê ji mîriya başurê Kurdistanê tê xwestin, ko ew biryareke dîrokî bigire û dest bi pêşvebirina nivîsînê bi tîpên latînî bike. Ew jî li gor bernameyeke zanistî û sal bi sal.

Wekî dî em tevgereke xurt di nav axêverên herdû zaravan de dibînin. Gelek Kurd îro bi coşeke mezin li wêjeya kurdî ya devkî xwedî derdikevin, çîrokên têvel, helbest, stran, qewlên qewalan û her wekî dî didine hev û dinivîsin.

*c) Bipêşveçûna peyvên derveyî
(Interferenz) di zimanê kurdî de*

Gava em giraniya ko zimanên derveyî li zimanê kurdî kiriye, bidine ber hev û li berhemên Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî temaşe bikin, em di riya mezinbûna hijmara peyvên erebî û farisî re dibînîn, ko zimanê kurdî yê wê serdemê keti bû bin giraniyeke mezin ya zimanê erebî û farisî de.

Di daneberheveke wisa de mirov cawaziya di navbera berhemên kevin û nû de derbarê giraniya zimanên derveyî li ser zimanê kurdî, zû dibîne.

Belê sedemên wê yekê çi ne, ko zimanê kurdî careke dî dixwaze li bingih û rayên xwe vegere, bi ser ko ew bindest e, û zilim û zoriyeke mezin li ser heye?

Belkî ji xwe ev bindestî û ev zor bin, yên ko dihêlin, ko axêverên Kurmancî ji windabûna çanda xwe bitirsin û ji ber vê yekê "dîlpakiya ziman" ji xwe re dikine weke mertalekî parastinê.

Di bin bêja „dîlpakiya ziman“ de di zanyariya giştî ya zimanan de çê li wê yekê tê kirin, ya ko dibêje, dîlpakiya ziman ew rewşa bilind ya jixwepiştrastbûnê ye.

Dîlpakiya Ziman ew rewş e, ya ko ziman tê de yekgirtineke tevayî li hember zimanên din peydedike.

Êdî dîlpakiya ziman li ba mirovên xwe dibe xwedî bilindayiyeke taybetî, ew bilindayiya ko hêja ye li ser destan were ragirtin û parastin².

Daxwaza ko dibêje, divê zimanê kurmancî li rayên xwe vegere, serhildanekê dide xuyakirin.

Ew serhildaneke ji bo xweparastinê û li dijî zora bindestkirinê, ya ko herçar dagîrkerên Kurdistanê li dijî zimanê kurmancî bikar tînin, û ew xweparastin e, ji bandora zimanên wan.

² Rûberîna nasîna gotina 'Sprachloyalität' li ba Uriel Weinrich, çavkaniya jor, r. 131 bike.

Rayên vê dilpakiyê, ne weke ko hin bawer dikin, di netewperestiyê de çavkor de ye, nexêr ew di wê hestê de ye, ya ko ji xwezayê ve di dilê her mirovekî de heye.

Ew ew hest e, ya ko her mirovekî, çawa ew hê ji biçûçkaniya xwe ve hîn bûye, bi zimanê dayika wî ve girê dide, û ji ber vê yekê daxwaza wî ya xweza ew e, ko ew zimanê dayika xwe biparêze.

Belê zimanê kurmacî stûneke neteweyî ye, wî barê çanda civaka gelê kurd hilgirtiye ser milên xwe. Ew zimanê hemû Kurdan e û alavê rêzanî (siyasî) ye, ji bo nasnameya gelê kurd were parastin û ji windabûnê were rizgarkirin.

Encam:

I. Zimanê Kurdî û zaravên wî îro:

1. Zimanê Kurdî, zimanekî serbixwe ye, ew ji zimanên din yêr cihane bi sînor e.

2. Îro 2 zaravên sereke di zimanê kurdî de hene,

a. Kurmanciya Jor (Kurmanciya Bakur)

b. Kurmanciya Naverast (Kurmanciya Navîn)

2. Di warê nivîskî de

Herdû zaravan, heryekî li gor xwe, xwe gihandiye asta zimanekî nivîskî standad û bilind. Îro bi herdu zaravan hijmareke mezin ji berhemên nivîskî derdikevin.

3. Di warê devkî de

a. Di Kurmanciya Naverast de, ango di Soranî de zimanekî bilind yê devkî jî ji Radiyo û televiziyonê re peyde bûye.

c. Di Kurmanciya Jor de, ango di Kurmanciya Bakur de herçendî zimanekî bilind ji radiyo û televiziyonê re, çawa ku tê xwestin peyde ne bûye jî, belê ev zarav jî li ser riya standardbûn û bilindbûnê ye.

4. Îro 2 zaravên zimanê kurdî yên tenîşt jî hene. Binavkirina wan weke zaravên tenîşt tenê ji bo cidabûna teknîkî ye. Herdû zarav jî bi giringiya xwe ji zaravên din ne kêmtir in:

- a. Kurmanciya Jêr û
- b. Kirmancî – Goranî

II. Pêşniyar ji bo avakirina zimanekî kurdî bilind û standard di pêvajoya îro de:

1. Divê hemû rêxistinên siyasî yên Kurdistan di kongireyên xwe yên giştî de biryareke siyasî bigirin, ko Kurd hemû bi yek Alfebête binivîsin. Ew jî alfebêta latînî ye, ji ber sedemên zanistî.

2. Divê hemû rêxistinên siyasî yên Kurdistan biryareke siyasî bigirin, ko rêzimanî, ango grammatik û rêzikên rastnivîsînê, yên ko Mîr Celadet Bedirxan ji Kurmanciya Jor re pêşniyar kirine, ji bo vî zaravî bibe bingeh.

3. Divê li navçeyên rizgarkirî ji Kurdistanê û li derveyî welêt mamosteyên zimanê kurdî bi herdû zaravên sereke û herdû zaravên tenîşt werine perwerde kirin.

4. Divê li deverên Kurdistanê kîjan zarav, zaravê dayikê û xwecihî be, ew zarav bibe zaravê sereke yê xwendinê. Di ber zaravê sereke re şagirt û dê û bavên wan dikarin di pêngavên 1, 2 û 3 yên navendî de zaravekî ji her sê zaravên mayî ji xwe re hilbijêrin.

5. Divê zanyarên zimanê kurdî bi mebesta ji hev nîzîkkirina zaravên kurdî û avakirina zimanekî kurdî yekgirtî lêkolînan li zaravên kurdî bikin, û di konferansên zanistî de encamên xebe-ta xwe pêşkêş bikin.

Li dawiya vê gotara xwe ez dixwazim, vê helbesta xwe, ya ko min li ser bajarê kurdî, Mereşê nivîsiye, pêşkê bikim. Mereş bûkek ji bûkên Kurdistanê ye, ya ko nayaran çavên xwe berdana revandina wê:

Keça delal Mereş
Hê di dergûşê de ji te re digotin
Bavê te Kemalê mezin e,
ew ti caran zaroyên xwe bi tenê nahêle.

Ew çend car bûn ji te dipirsîn:
Kî bavê te ye, ma ne ew hij we hemiwan dike?
Hindik ma bû, tu ji bîr bikî, zimanê bi çi zimanî dipeyive.

Di xwendegehê de agir berdidane dilê te:
Ez serbilind im, ko ez keça te me.
Tikesî, te jî, nediwêrî bigota:
Ez Kurmanc im, ezê bi tenê li dijî we hemiwan rabim
û ber bi ,gunehê xwe' werim, va ye, ez ne Tirk im.

Gelo vî bavî tu çiqasî rind xwedî kiriye,
da tu ji wan re weke kûçikekî bi hefsar,
weke keçeke xapandî, ya ko li esil û fesilê xwe serî lê geraye,
yeke ko di nav hevalên xwe de, bi dil birîndar,
birîndar û tim bipavemayî:
Bêrîvanek li qurçika paî ya vê dinyayê.

Gelo ewê çi be, gava rojekê tu bi xwe bihisî,
ko ew ticaran ne bavê te bû?
Gava di nava dilê te de hestin hiyar bibin,
ber bi ezmanan bikevin û weke refên azad
yên qaz û qulingan li sînorên Kurdistanê bigerin
û di nav lîsên dilên xapandî de deynin?
Li wê derê, devera ko dibêjin:
Êdî em hew li rengên çekan dipirsin.
(Payîza 1998an)

SÎYASETÊN ZIMANNASÎYÊ Û KURDÎ

W. BARAK

Berpîrsîyarê CFL-Centre de Formation de Langues

Mın divê dı destpêkê da sıpasên xwe pêşkêşê KOMKARê bıkm jı bo ku ev konferans amade kirîye û em vexwendine. We beşdarên hêja jî sılav dıkım û xêrhatına we dıxwazım.

Berê dest bı gotara xwe bıkm, dıxwazım xalekê bınım bıra we ku mijara me "sîyasetên zimannasîyê" ye. Ne tenê sîyaset û zıman, lê her wıha bı gıştî sîyaseta zimannasîyê û sîyaseta dı warê zıman da çı ye, û divê çawa be? Têkılîyên zıman û sîyasetê çawa ye, kîjan rolî dilîze? û hwd. Emê bı kurtî lı ser wan rawestın. Em lı vê derê lı ser 'zımanê sîyaset û sîyasetvanan' nasekının, ev babeteka dî ye.

Gotara me jı sê beşên bingehîn pêk tê. Wek destpêkê, dı beşê yekê da lı ser sîstema çandî ya neteweyî, dı para diduyan da lı ser sîyaseta dewletên dagırker û kolonyalist, bı pıranî jî lı ser sîyaseta dewleta tırk dı warê asîmîlasyon û etnosîdê da (çandkujî) û wek beşê dawîn jî derbarê sîyaseta me bı xwe dı warê zıman da çı ye û divê çawa be, emê lı serê rawestın.

DESTPÊK

Lı gora pıranîya lêgerên etnolog û zimannas, sîstema çandî dı bin hın navên cuda da têne bınavkırın. Her wıha mırov dıkare jê ra bıbêje sîstema etnîk, sosyokulturel (cıvakoçandî) an jî etnolenguîstîk.

Henrî Tajfel dı berhema xwe ya bı navê 'Social identity and intergroup relations' (Nasnavê cıvakî û pêwendîyên navkomelî) da dıniwîse:

"Nasnavê cıvakî; bı zanebûn xwe sıpartın û tevlêbûna komekê ye. Dı wî da hestên gıyanî xwedîyê pareka mezin e." Dîsa Maxime Rodinson dı gotara xwe ya bı navê 'Rascisme et ethnicisme' (Nıjadparêzî û regezparêzî) da dıniwîse ku "etnik: kêm zêde xwedî kok û rehekî hevpar e. Dı navê da xetên çanda hevbeş, sazîyên hevpar, axek-erdek, û ya sereke jî zımanekî bingehîn hene. Heye ku jı wan hın kêm bın jî". Jean William le Pierre jî, dı berhema xwe ya '*Le pouvoir politique et les langues*' (Hukma sîyasî û zıman) da, dı nava wan hêmanên sereke da, zımanekî hevpar weka hîm û sîtûna bingehîn bı nav dıke. Roland Breton jî dı '*Les Ethnies*' da wıha radıgıhîne "Etnî wek bera-vahî jı antropolojîya fîzîkî, zıman û erdekî, jı alîyê strukturê va jî, jı aborî, cıvakên bıçın, çand û şıûra etnik pêk tê".

Nıha em dıkarın bêjın ku sîstema çandî ya neteweyek, jı bîr û dîrokeka hevbeş, anku hafızeya mışterek çêdıbe, wêjeya devkî û nivîskî, folkloreka hevpar, muzıka lı ser rîtm-meqam û awazên xweser pêkhatî, xetên coxrafî, kêm caran jî dîn-bawerî sîtûnên sîstema çandî yên bingehîn pêk tının. Daxwazîya jîyana bı hev ra û dı nava hev da jî, tê da rolekê dıleyîze. Dı nava para çandê da jî huner, sembol, teknîk û avadanî cîh dıgırın.

Lı vê derê dıxwazım bınım bîra we, ku ev xalên ku me hınek berê rave kırım, anku wêje-edebîyat, folklor, muzık û huner û hwd, bê zıman weka bêcan û bêgıyan e. Bı kurtî, em dıkarın bêjın ku bê wî (zıman) ev sîstem nıkare çêbe û bı mırına wî jî, jı holê radıbe.

Mılletekî bêzıman çı bı devkî çı bı nivîskî, neşê dîroka xwe ragıhîne, wêjeyekê çêke an berhemekê bıafırîne. Jı ber vê yekê ye ku zıman weka navgîn û sıfetek e jı bo bınavkırına komek û gelekî. Wek nımûne 'kurd-kurdî, alman-almanî, japon-japonî.

heta carina bı tenê yek peyvîkek hem navê gel û hem navê zımanê wî weka swedî, holandî, çînî û hwd. tê gotin.

Lı gora ku Roland Breton radıgîhîne, Irlandî dibêjin:

"Gan tanga, gan tîra" yanê "bê zar û zıman, nabe niştıman."

Ew weka çimento ye dı qewîkırın û bıhevğırêdana dîrok, wêje, muzîk û folklorê da. Ew hest û ramanan dı gırêdan û werısandına nasnavê neteweyekê ya kolektîf da hê xurtır dıke.

Bı saya wî, em hest û ramanên xwe, hebûna xwe bı pergalên rıstesazîyê, (sîstema sentaksê) bı formeka serbıxwe, pêwendiyên dîyarîtî radıgîhînin. Bı wî em dıkarın hunerên gelêrî û folklorîyê bı form û bıwêjên rengareng derbasî nıfşên nû bıkın. Carcaran ev form ewqas xweser ın, ku lı rûyê dınyayê mınakeka weka wan nayên peydkırın.

Helbet zıman lı gora pêdîvîya jîyanê dı bı formên dîtır da jı tîn sazırın , wek sembolên trafikê û hwd. Lê ev nışankırın bı sînor û teng e. Zımanê ku em qalê dıkın zındî ye, bı pêwendî, jîyan û afirandınên mırov ra sererast têkıldar e.

Zarûkek gava dest bı hînbûna zımanekî dıbe, hê dı destpêka fêrbûnê da, bı têkılîya jîyan û tevlêbûna cıvakê, ew dıbe kesek, ew dıbe endamê wê kom û cıvakê bı xwe. Jı bêr vê çendê, eger pêşî lê neyê girtın pêşda dıçe, xwe dewlemendır dıke dı aliyê raman û form da. Na eger pêşî lê were girtın dılukume, dıkeve nava tengavîya nasnavî. Ev jî encamek e jı sîyaseta kolonyalîst, ku einê paşê hewl bıdın vekolın.

Bı van hın xalên ku me berê gotın, bı kurtî me xwest dı nava sîstema çandî da bı xwe, zıman çawa rola zemq û şîrêzê dıbine. Wan bı hevdu ra gırê dıde û hebûna wî dıbe bıngehek dı çêbûn û yekbûna neteweyekê, *clax*.

Hêvıdar ım, bı kurtî be jî, me karî gırıngîya zıman raxînin ber çavan. Jı bo dema me kın e, nıha jî em dıkarın derbasê "bı gıştî zımannasî " yê bıbın.

Zımannasîya ku em qalê dıkın zanısta ku ‘bı zıman ra û jı bo zıman’ mijûl dıbe ew bı xwe ye. Anku lı gora zımannasê mezin Ferdinand de Saussure (1916) ku hîmdarê zımannasîyê ye, ew bı yek tiştêkî tenê, ew jî zıman bı xwe ye, mijûl dıbe û lı serê hûr lêdikole. Zımannasî (ku cara yekê dı 1883 an da hatiye bı-karanîn) bı awayekî dî em dıkarın bêjın ew zanına lêgerına dengnasî (fonetîk), rıstesazî (syntaks), watenasî (semantîk) û cıvakî, ya zımanekî ye. Dı heman wextê da jî struktura bingehên wî, pêşvaçûna wî, dabeşkırın û têkılıyên wan bı hev ra jî vedıkkole. Her wıha, zıman weka sîstemeka statîk (mîna ku wêneya wî bê kêşan jı bo nîşandana rewşa wî) tê lêkolın, jê ra tê gotın lengüistîka senkronîk. Lenguistîka diakronîk jî, lı pêşvaçûna sîstema zındî û dînamîk vedıkkole. Mırov dıkare wê, bı zımannasîya dîrokî jî bı nav bıke. Lenguistîka fonksiyonel û struktural û beşên dî lı dıyardeyên (fenomen) zıman vedıkkolın.

Mıjara me bı xwe, ne xasma lı ser zımannasîya teorîk e, jı ber vê yekê jî bawer dıkım zêdetır pêwıst nake ku em lı vê derê bı kurahî lı ser van têgıhan rawestın. Bı gıştî wateya wan zanın jı bo nıha têrê dıke. A ku bı gıranî emê hewl bıdın vekolın, bı wateya dıduyan a zımannasîyê ra têkıldar e. Zımannasî jı alıyekî dî va bûyer û dıyardeyên bı zıman ra gırêdayî ne, yanê her tiştê ku bı zıman ra têkıldar e, bı wan ra jî mijûl dıbe. Wek nımûne: sıyaseta zıman, azadbûna zıman, fêrkırına zıman û hwd.

Xwezîya mın jı bo bıjartına têgıha ‘zımannasîyê’ dı şına ‘zımanzanîne’ da jî ev e: Kesek dıbe ku zımanekî baş bızane, wek Kurdî, Erebi, Farisî û hwd. Bı vî zımanî hest û ramanên xwe bıkare bı hêsanî û serkeftî jı ragıhîne. Em dıkarın wî wek ‘zımanzan’ bı nav bıkin. Lê ev nayê vê maneyê ku ew pısporê zıman bı gıştî ye. Gava em bêjın "ez vî zımanî nas dıkım" ew jı "ez bı vî zımanî dızanım" xurttır e. Kesê ku pısporê zımanekî ye an zımanan bı kûrahî nas dıke û nasyarê wan e, û bı ser da jı pergal, rê û rêzıkên zıman dızane, dıbe bê navkırın wek lengüist

anku zımannas, her weka ku dı Kurdîya başûr da jî ev terim tê bıkaranîn.

Em niha vegerin ser sîyaset-polîtîka û tekîlîya wê bı zımannasîyê ra.

‘Polîtîka’ gotina ku jı koka polîtîkê jı polîsa ‘bajar’ a yewna-ni-grekî hatîye, dı maneya bı rêvabırına kar û barên dewletê, pêkanîna kar û xebatên wê hatîye bıkaranîn. Jı 1361 an vır da jı bı wateya organîzasyon û rêvabırına kar û xebatên gelî tê bıkaranîn.

Herçî sîyaset jı gotinek jı zımanê erebî hatîye, berê bı maneya xwedîkırın û seyîskırına hespan bûye, paşê jı maneya wê firehtır bûye, niha jı dı ferhengan da wek pêkanîn û rêvabırına kar û barên milletekî tê dîyarkırın.

Çawa ku sîyaseta hundurîn, sîyaseta aborîyê heye, her wıha sîyasetên zımanan an zımannasîyê jı hene. Mebesta me ev e ku sîyaset ku bı pıranî û gıranî jı aliyê hêzên serdest va, dı karûbarên îdarî, rêxıstınî, dadî, partî, sendîkayî û hwd. da tê meşandın, dı warê zıman da jı xwedî amanc û stratejîyek e. Jı tespîtıkırına alfabe-yê bıgırın heta bıkaranîna zımanekî dı warên cuda da, mıjarên sîyaseta zımannasîyê ne. Her wıha hukmekî serdest bıyarên ku derheqê fılan zıman û zaravayî da dıgire, bı hın şeweyan wı qedexe dıke, bendan lı pêşîyê datîne, ev jı mıjarên sîyaseta zımannasîye ne. Bı gıştî bıkaranîna sîstema pedagojîk dı rade û astên cihê da, jı materyalên perwerdeyîyê bıgırın heta bername û mufredatên xwendegehan jı dıkevin nav babetên sîyaseta zımannasîyê.

Ew pırî caran gırêdayîyê sîyaseta gelemper û gıştî ye. Sîstem û formasyona sosyopolîtîk çı be, ew jı hevahengê (paralel) wê ye. Eger sîstem zordar û leşkerî be, qerekerên şoven û şerxwaz tê da cîhekî sereke dıgırın. Na eger sîstem demokratîk be sîyaseta zımannasîyê pê ra jı perwerdeyeka pêşverû û mırowhez bı cîh tîne û wê dısepîne, dıxe pratîkê.

SÎYASETÊN DEWLETÊN KOLONIALIST DI WARÊ ZIMAN DA

Niha jî em werin ser mijara me ya sereke. Dewletên kolonyalîst û di serî da dewleta tirk, jî damezrandina xwe heta îro, sîyaseteka çawa di vî warî da pêkanîye. Xasîma lî hemberê sîstema çandî ya kurd, di serî da jî lî ser zimanê kurdî sîyaseteka çawa meşandîye?

Emê di vî beşî da hewl bîdî amanc û şeweyên sîyaseta etnosîd (çandkujî) û lengusîd (zımankujî) raxînin ber çavan. Gelo ev sîyaset çiqas jî alîyê wan va bî serketî ye. Têkîlîya wan polîtîkayan bî gîştî bî sîyaseta çandkujîyê ra çawa ye. ?

Berê ku qala sîyaseta Tirkîyê bîkî dîxwazim hîn agahîyên gelemper pêşkêşî we beşdarên rêzber bîkîm :

Rewşa zımanan di nava sînorên dewletekê da bî sê awayî dîkare pêk bê.

1- Ragihandina bî zımanekî dî mumkîn e. Hemwelatî bî zımanekî hemwelatîyê dî dîzanî. Dî warê cıvakî, karûbar, alûgor, huner û hwd. da dîde dîstîne. Zıman jî alîyê statu va wekhev in. Serdestî, jêrdestî tune. Jî vî ra tê gotî dîzımanî, pırzımanî (bîlenguîzm, plurîlenguîzm.)

2- Komeke serdest heye û zımanê wî di warên bîlînd da tê bîkaranîn, weka di warê îdarî, aborî û ragihandîne da. Lê Zımanê ku bîndest e anku xwedîyê statuya nîzm e, tenê di malê da, di pêwendî û jîyana gundîtî û folklorî da tê bîkaranîn. Endamên vî komê cotzıman in. Lê koma serdest tenê zımanê xwe yê serdest dîzane û pê dîaxîve. Ew pêwîst nabîne ku zımanê yê jêrdest hîn be.

3- Rewşa sîsêyan : Yek Zîmanek dî hemû waran da bê îstîsna serdestîya xwe lî ser yê dî dîke. Tenê kesên temendirêj, zîmanê jêrdest dîzanîn. Zarok û xort bî zîmanê serdest mezînan dîbin. Zîmanê jêrdest ber bî mîrîna va dîçe. Lî vê derê mîrov dîkare qala glottofajî (zîman ber bî mîrîna û wendabûnê va dîçe) bîke. Zîmanê Kurdî dî rewşa sîsêyan da cîh digire, xasîma lî Kurdîstana Bakur, jî ber hîna sedeman, ku emê paşê lî serê rawestîna.

Gelşên zîman, nîqaşên ku lî serî dîbin ku car caran dîbin sedemên pevçûnên mezînan, dî nava gelek dewletan da, jî mêj va ye berdewam e. Van salên dawîyê jî bîlî Tirkîyê lî rûyê dînyayê her dewletek kêma zêde jî kêşeyên xwe ra çare peyda kirîna lî ser rêzgirtîna zîmanên cuda da.

Ku hînekî em lî dîrokê vegeerîna em dîbin ku dî sala 1870 î da parlamenta Londrayê bîkaranîna zîmanê Galûwaz qedexe dîke. Ev qedexe heta sala 1907 an dîdome, dî wê demê da beşekî taybet jî bo welatê Galles "*Board of Education*" çê dîbe. Dî sala 1910 an da lî ser 2 mîlyon û nîv gelheyî bî tenê 190 hezar kes karîna zîmanê xwe bî rêk û pêk bî kar bînan. Lî dora 700 hezarî jî bûne duzîmanî. Jî 1960 î vir da dî dadîgeh, xwendegêhên destpêkê û dî weşanên radyo û televîzyonê da, lî tevî zîmanê îngîlîzî ew jî tê bîkaranîna.

Norwej heta sala 1814 an dî bin hukmê Danîmarkê da bû. Piştra bû dewleteka xwedmuxtara dî bin sîwana Swedîyan da. Dî 1905 an da jî bû serbixwe. Bêrî destpêka sedsala 20 î da lî Norwejê zîmanekî yekgirtî nebû. Helbestvan Ivar Aasen û romanîvîsar Wergeland, jî zaravayên herêmî gramer û ferhengek amade kirîna û lî ser wan jî zîmanekî nivîskî neteweyî ê çêkirîna.

Welatê Swîsrayê dî destpêka sedsala 19 an da, dî sala 1803 an da bû dewleteka pîrzîmanî. Lî Swîsrayê îro sê zîmanên sereke, piştî destûra bîngêhîna bî xala 116 an a sala 1848 an bûne fermî. Almanî, Fransîzî û Italyanî, û kêmek jî Romankî. Belçîka jî nîmûneyeka baş e dî çareserkirîna gelşên zîmanan da.

Em dıkarın encamekê jı van nımûneyan derxînın; ew jî pırs-gırêk bı hebûn û peydakırına statuyek çareser dıbin. Her dı welatên paşdamayî û dı bin dagırkerîya dewletên serdest wek lı Srîlankayê (pırsa Tamîl) ku ew jî niha lı ser rîya çareserîyê ye) ev pırsên lınguîstîk bı tundî berdewam ın.

Dı gelek dewletên Afrîkayê da jî, gelşên zıman bı kolonîze-kırınê ra peyda bûne. Dı serî da İngılız, Fransız, İspanyol, Alman û Belçikî (Rwanda, Burundî) Tanzanî, Kenya, Kamerûn, û lı gelek welatên dî, her çıqas welatên kolonyalîst zımanê xwe ferz kırıbın û zıman û çanda kolonîyan pıçûk dıtıbin jî bı awayekî sîstemâtîk zıman jı navê ranekırıne.

Dıkare bê gotın, ku heta niha sîyasetên dewletan bı şeş awayên cuda hatıne bîrêvabırın :

1- Dewletê bı sererastî hewl daye, zıman jı holê rake. (Weka sîyaseta lı Kurdîstanê).

2- Dewletê bı xwe ev sîyaset nemeşandîye lê lı kuştına zıman temaşekırîye bê deng maye.

3- Zımanekî dî dıkare bı tevî yekê dî bijî, lê dewlet tı alîkarîyê nake jı bo pêşdaçûna wî.

4- Dewlet alîkarîya tenê çend fonksyonên zıman dıke.

5- Dewlet hebûna zıman qebûl dıke, lê wî nake zımanê fermî, zıman tenê zıkmakî dımîne.

6- Dewlet pırsa zıman bı awayekî dadmendî lı ser wekhevîyê çareser dıke. Zımanên ku bı hev ra dıjın fermî ne, weka lı Swîsra û Belçikayê.

Gava em behsa rewşa gelê Kurd bıkın, mırov nıkare nımûneyeka dî weka wê, lı rûyê dınyayê peyda bıke.

Gelê kurd, zımanê wî Kurdî û welatê wî Kurdîstan bı rastî jî ecêb e, ku rastî dagırkerên pır xedar hatıne û ew bûne cıranên hev. Mıxabın mırov nıkare cıranên xwe hılbijêre.

Berî ku bı gıranî em werın ser rewşa Tırkîyê, hın agahîyan lı perçeyên dî dı warê sîyaseta zıman da em bınhêrın :

Dı destûra bingehîn a Iranê ya ku dı sala 1908 an da tê qebûl-kırın, zımanê Farisî dıbe yek zımanê fermî. Lê heta 1921 ê ew pır zêde nehat bicîhanîn, jı ber ku ew heta derbeya Rıza Xan dewletaka jı alîyê navendî va sist bû. Jı 1923 an şûnda bıkaranîna zımanê Farisî wek zımanê resmî hat ferzkırın. Ev sîyaseta serdestiya zımanê Farisî dı herêma Azerbaycanê da jı hat bıkaranîn. Lê sîyaseta ku lı perçeyê Kurdîstana Iranê hat birêvabırın dijwartır bû. Jı bo berlêgirtına netewebûna Kurdan, Iranê Kurdîstan kır sê beş û ew bı Tahranê va girê da. Nivîskar û helbestvanên kurd hêrişên lı ser zıman û çanda Kurdî dı pirtûkên xwe da bı awayekî eşkere raxistine ber çavan. Iranê ne tenê bı qedexekırına lı ser parçeyê Kurdîstana Iranê her wıha gava ku lı Kurdîstana Iraqê dı sala 1931ê da projeya zımanan tê ber parlamentoyê, dijberiya xwe bı tundî nîşan dıde.

Sîyaseta Fariskırinê dı dema Rıza şah (1941-1979) da hat domkırın. Lê dı vê sîyasetê da piçek sistbûn jı çêbû, piştî vekışına wı jı ser text, zımanê Kurdî weka zarava hat bınavkırın. Her wekî lı Tırkiyê lı Iranê jı, zanîngeh û profesorên wan, bıındkırına zımanê Farisî bı awayekî şoven kırın bernamêyên xwe, ew propaxande kırın. Heta ewqas pêşda çûn ku serekê akademîya zıman Sadî Keya îddıa kır ku zımanê Erebi û Tırki ew her du jı zaravayên Farisî ne, jı zanîngeha Tahranê Moxeddem jı xwest bıpeyitîne ku Tırki jı yek zaravayê Farisî ye. Jı bo xurtkırına zımanê Farisî û bendkırına zımanên dı, dı dawîya salên şêstî da wezaretê huner û çandê jı zımanzanan rapor xwestın. Amadekarên van raporê jı bo farisikırinê bernamêyeka gavbigav û hêdî hêdî pêşniyar kırın.

Her dı demên dawîn da dı bı sazûmana îslamî da jı, ev sîyaseta hat birêvabırın. Dı xala 15 an a destûra bingehîn da, Farisî wek alfabe û zımanê gelê Iranê tê nîşankırın. Belgeyên fermî, tadrîsat û mufredat her bı zımanê Farisî ye. Zımanên herêmî jı

dı warê çapemenî û ragıhandinê da dıkarın bên bıkaranîn. Heta nîveka 1980 î destûra perwerdeya wêjeya etnik nehatıbû dayîn. Xala 15 an a destûra îslamî ku bı awayekî resmî alfabe ya Farisî bı nav dıke, ev jî jı bo berlêgirtına teşebbusên latînkırinê ne. (Mamoste Emîr Hesenpûr dı vî warî da agahîyên berfireh dıde.)

Kurd lı İranê her çıqas nayêne înkarkırinê jî, zımanê Farisî xwedî statuya serdest e. Bı zımanê Kurdî perwerde nabe. Ew derfet, bı tenê jı bo çend seetan û bı zımanê opsîyonel –bıjartınî- dı sala 1999 û 2000 î da hatîye dayîn. Dı weşanên radyo - TV ê da jî pır kê m lı ser satelîta Saharê ku bı Azerî jî weşanê dıke, lı gora dılê rejıma îranê (bı kurmançî-soranî) weşanê dıke.

Bı kurtî mirov dıkare bêje, ku lı İranê jî sîyaseta asîmılayonê bı awayekî dî berdewam e.

Şerê zımanan lı İraqê jî her hebûye. Serdestîya zımanê Erebi hatîye ferzkırın. Dı salên 1958-59 an da dı dema Kerîm Qasım da, daxwazên Kurdan hatın pıştgokırın. Dı sıbata 1961 ê da civına kongreya mamosteyên kurd hat betal kırın û hemû şûbeyên wî lı Kurdistanê hatın girtın. Bı vê sîyasetê Qasım îlan dıkır, ku navê Kurd ne navê milletekî ye. Pêra jî dı hın gotarên rojnemeya El Tewra da hatın îddıa kırın, ku Irak ne berhevoka gelan lê yek neteweyek e. Pıştî vê demê şerê çekdarî dest pê kır heta adara 1970 î. Ev dem hem şer û hem jî dema îmzekırına peymanan e.

Pıştî şerê Kendavê bı alıkarîya şert û mercên vê dawîyê, nıha dı vî beşê Kurdistanê serbest da, zımanê Kurdî jı berê xurtır û qayımtır e. Hema herroj xwendegêh vedıbin û Kurd bê asteng û dijwarî, zıman û çanda xwe hın û fêr dıbin. Radyo û televîzyonên herêmî û yên neteweyî mına ‘Kurdistan TV’ û ‘Kurd Sat’ lı ser satelîta HotBird (13 pıle rojhılat) weşanê dıkın. Zıman û çanda Kurdî lı vî parçeyî jı sîyaseta etnosîdê rızgar bûye. Ev yeka hanê jî jı bo hemî Kurdan cîhê şanazî û serbılındîyê ye.

Lı Sûriyê, heta dawîya salên 50 î xweşbînîyek dı warê zıman û weşana Kurdî da heye. Bînim bîra we ku dı sala 1932 an da Hawar bı kurmancî - latînî lı Şamê dest bı jîyanê dıke. Ew dı sala 1937 an da hat gırtın jı alîyê dewletê va. Cara dıduyan (pıştî hatına İngılızan) çar sal şûnda careka dî dest bı weşanê kırın. Bedırxanîyan dı sala 41 ê da kovara Ronahî derxıstın û dı navbera salên 41 û 46 an da dı radyoya Levant (bı Fransızî: rojhilat) weşanên bı kurdî hatın pêşkêşkırın. Pıştî gırtına PDK Sûriye ku Komara Ereb a Yekbûyî ew gırt, weşan û pîlaqên bı kurdî hatın qedexekırın. Dı sala 1961 ê da lı wîlayeta Cızîrê 120 hezar kurd jı hemwelatîyê hatın derxıstın. Sîyaseta erebkırınê bı berdewamî ajot.

Sûriyê jî, bı koçkırına Kurdan ber bı başûr û hundırê Sûriyê va û bı belavkırına wan, bı nezan û birçî hêştına wan, bı çêkırına kemera erebî, bı sîyaseta îskanê, bıcihkırına erebên esıl jı bo kolonîzekırınê, bêpar hêştına jı hemwelatîyê Kurdên ku bı erebî nedızanîn û guhertına ulemayên Kurdan bı yên ereb va, sîyaseta etnosîdê bı dijwarî bı rê va birîye.

Heta îro jî, jı ber ku rêxıstınên kurd qedexe ne û zıman û çanda kurdî dı sîstemeka xwendegehî da nayêne bıkaranîn û ew hatına bendkırın, em dıkarın vê sîyasetê jî wek çandkuj û zımankuj bı nav bıkın.

LI KURDISTANA BAKUR

Hê dı demên paşî û ber bı rûxandına İmparatorîya Osmanî da, dı dema Sıltan Abdulhemîdê dıduyan da hêriş û zextên dijwar lı ser Kurdî dest pê kırine. Dı wê demê da 'Rojnameya Kurdistan' hatîye astengkırın da ku sînoran derbas neke, negihîje Kurdistanê û neyê belavkırın û xwendın. (Seydayê Mehmed Emîn Bozarslan ku Rojnameya 'Kurdistan' transkrîp û şırove kırîye, ev yeka hanê bı firehî radıgihîne.)

Pîştî damezrandîna Dewleta Tirkîyê sîyaseta refîz û înkarkîrînê bî awayekî sîstematîk û dijwar dest pê kirîye.

Pîştî ku peymana Sevrê ku avabûna Kurdîstaneka serbixwe hukûm dîkir (ev peyman dî 10 ê tebaxa 1920 î da îmze dibe) dî şûna wê da peymana Lozanê dî sala 24 ê hezîrana 1923 an da, peymana Sevrê bettal kir û ket şûna wê.

Hê dî destpêkê da hîzr û ramanên kolonyalîst dî bernameya dewleta tirk û reîsê wî Mîstefa Kemal da hebû. Zêde naxwazim dema we bîstînim lê bî çend nîmûneyên kurt bînim bîra we, helwesta wan a wê demê.

Mîstefa Kemal jî bo Kurdan bixapîne dî 1 ê gulana 1920 î da dî helbijartîna endamên konseyaya wezaretîyê da dîgot : Ev meclîsa ku hatîye damezrandîna ne tîne jî alîyê Tîkan va, lê Çerkez, Kurd, û Lazan va hatîye damezrandîna û a wan e jî.

Lê dî navê ra pîr desbas nabe vê carê dî 1 ê mîjara 1922 an da, lî meclîsê vê axaftîne dîke: "Dewleta ku hatîye damezrandîna tirk e". Metoda xapandîne û derewên sîstematîk dî axaftîna û belgeyên fermî da pîr xweş dîyar in. Berê bî navandîna etnonîm (navê millet) dest pê dîke jî navên rastîna bî zanebûn xwe dîr dîxe. Wek mînak dî kongreya Erzurum a 1919 an û dî kongreya Sêvas a 1920 î dî axaftîna û belgeyên fermî da gava behsa gelê Kurd dîke dî şûna ku bêje 'Kurd' an 'Kurdîstan' gotîna Rojhîlat-şerq bî kar tîne. Ne tenê ew, Cemal Gursel, serwezîr û serkomarên ku paşê hatîne ser hukûm, hemîyan ev sîyaseta înkarkîrînê bî rê va birîne.

Dîxwazim bala we bîkşînim ser vê yekê, ku dî sîyaseta kolonyalîst a dewleta Tirkîyê da, berevajîkirîna etnonîm û toponîmê jî destpêkê heta îro cîhekî mezîna dîgire. (Etonîm navê gel û zîmanê wî- yanê 'kurd-kurdî', toponîm jî, navê coğrafya û welatê wî ye yanê 'Kurdîstan'.)

Pîştî ku dî 3 ê adara 1924 an dîbîstan û medreseyên kurdî derîyên wan hatîna morkîrîna û gîrtîna serhîldanên Kurdan lî hember vê sîyasetê qewîmîn. Dî meha sîbata 1925 an da 'Dogu Istîk-

lal mahkemelerî` tê ava kırım, her jî bo darezandına Şêx Seîd û hevalên wî. Dî 8 ê meha îlona 1925 an da `Dogu Islahat Encumenî` projeya `Dogu Islahat planı` amade dıke. Pıŝtra jî dî 1928 an da Dogu umumî mufettîŝlîgî. Hêdî hêdî ev navên `dogu` (Roj-hılat) jî dî nava terıma `Anadolu` da hatın helandın. (peyvıka `Anadolu` bı xwe jî gotına `Anatolî`ya bı Yewnanî tê -cîhê roj lê hil tê-). Pıŝtî ku serhıldana Agırî dî 1930 î da hat temırandın Mustafa Kemal dî axaftınên xwe da dest pê dıke jî bo navandına Kurdan vê carê etnonîma `Tırkên Çıyayî` bı kar tîne. Ne bınavkırına hebûnekî bı navê wî yê rastın, lê bı navkırına bı rengekî dî, destpêka prosesas asîmîlekırınê ye. Guhertına navê gund û bajaran, çem û deŝt û çıyan bı pıranî jî dema Mustafa Kemal dest pê dıke. Wek nımûne ew bı xwe navê Dıyarêbekır dıguhurîne dıke Dıyarbakır. Pıŝtra wek tê zanın, navên bajaran Agırî, Rıha, Dîlok, Gurgum, Dersım, û gelekên dî hatın guhartın. Her wıha, çıqas navên coxrafî ên kevn hebûn, hemî hatın tırkıkırın.

Heta qedexekırına navên mirovan jî, para xwe jî vê sîyasetê gırtın. İro jî dewleta tırk bı sîyasetas xwe ya sosret navên `Şervan, Zozan û Bêrivan`an qedexe dıke. Dı ŝûna wan da yên tırkî ferz dıke.

Her weka ku Roland Breton dî `Les ethnıs` da dıbêje sîyasetas asîmîlasyonîst bı refızkırına bınavkırına dı warê statıstîk, hıqûqî û dı hemû kategorıyên taybet da dest pê dıke. Pıŝtra jî dor tê jî navêrakırına wan bı hukmê zorê.

Dısa ku em vegeerın ser mıjara bınavkırınê, bê îstısna hemî weŝanxaneyên dewletê û doxtorên profesur wek Hamdî Raŝıt Tankut (yek jî pêŝengê Teorîya Zımanê Roj-Guneŝ dıl teorîsî-) sosretek e mezin e ku bı fermana M. Kemal îddıa dıkırın ku hemî zımanên lı rûyê dınyayê jı zımanê tırkî çêbûne- F. Kırzıoglu, M. Eroz, B. Ogel, T. Gulensoy, M. ŝukrî Segbab, A. Engın, N. Sevgen, N. Onur û gelekên mına wan, jı 1928 an vır da, pırtûk, meqale an broŝurên Weŝanxaneyên lêgerına çanda Tırkî (TKA), Sazîya dîroka tırk (TTK), sazîya zımanê tırkî (TDK) û

hwd. da bı meeşê dewleta tirk, lı gora sîyaseta wê ya şoven û nijadparêz nivîsîne ku 'Kurd' tune ne, îddia kirine ku ew 'tirkên çiyayî' ne. Bı zanetî jı bınavkırına 'Kurd, zımanê Kurdî û Kurdistanê' xwe dîr xıstine, dı dewsa wan da ev sıfetên lı gora sîyaseta asîmîlasyonîst bı kar anîne. Dema me zêde namîne lê emê jı wan çendan wek nımûne bêjine we.

Qaşo, xwedêgiravî van profesorên dîroknas û zımannas yên sextekar (bı rastî mirov jı vana ra bêje metalenguîst - pseudo-lenguîst dı cîh da ye.) Ka bınihêrın bınavkırına etnonîm û top-onîmên 'Kurd' da çı dıniwîsın dı xızmeta dewleta xwe da.

Dı şûna 'Kurd' da :

" 'Kert mî Kurt mu' Kert an Kurt?

Kurmancî ve Zaza turkçeleri (Zımanên tirkî ên Kurmancî û Zaza)

Kurtlerin turklugu (tırkeyatîya Kurdan)

Kurt turkleri (Tirkên Kurd)

Dogulu turkler (Tirkên rojhilatî) û hwd.

Dagli turkler (tirkên çiyayî)"

Belê ev yeka hanê, ev sîyaseta asîmîlasyonîst- ev e 80 sal ın bı aliyê xızmetkerên dewletê va tê meşandin.

Jı aliyekî dî va serleşkerên wan jî gava Kurdan bı nav dıkın dıbêjın 'haydut çeteleri' (çeteyên eşqîyan) carcaran jî tu navekî nadın û dıbêjın : 'bunlar', (evana), 'vatandaşlar' (hemwelatî).

Tê bîra me dı dema bıkaranîna bombeyên çekên kîmyayî da Kurdên başûr xwe sıpartıbûn Kurdistanê Bakur. Dı wê demê da, jı bo ku wan bı navê 'Kurd' gazî nekın jı çapemenîyê bıgırın heta rayedarên wan, jı bo zarokên pênc salî jî navê 'pêşmerge' bı kar dianîn.

Tênê bıkaranîna van terman neheqîya vê sîyaseta radixîne ber çavan. Ne tenê bı gotın, lê dı pratikê da jî, jı bo ku ev sîyaseta çandkuj (etnosîd) bı ser keve, çı metod û bername bı kar anîne bı sebra we niha jî em bı kurtî lı wan bınihêrın.

Kuştına kesekî hêsan e alîyê can û beden va. Gulleyek an kêrek carına bes e jî bo kuştinê. Ev yeka hanê gava bî sîstem û berna-me be û lî ser komek an gelekî bê bıkaranîn jê ra dîbêjine jenosîd (komkujî. Jî bo vê, nîmûne dî dîroka dewleta Osmanî û Tırkîyê da gelek in; Lê nîha ev ne mijara me ye. Emê lî serê ranewestîn.

Me got kuştına fizîkî ne pîr zor e ku têra xwe çekên giran û leşker hebîn. Lê ferzkırına zıman û çandeka bîyan bî darê zorê ne ewqas hêsan e. Wek kesekî bîdın hember xwe û jê ra bêjın "te divê tu zımanê xwe jî bîra bıkî." Ew kes bıxwaze û dıl bıke jî nıkare zımanê xwe jî bîra bıke.

Ev yek jî bo gelan jî her wîha ye. Dewleta tırk a kolonyalîst jî destpêkê heta îro, îddıa kırîye ku 'Kurd, Kurdî, Kurdistan' tune ne û tî caran çênebûne. Bî vê sîyasetê xwestîye ku gelê Kurd dîroka xwe, folklor a xwe, wêjeya xwe ya devkî-nîvîskî, û dî serî da jî zımanê xwe jî bîra bıke. Dîbêjın "ew zımanê ku hûn pê dixayın ne tî zıman e. Devok e. Belkî ne devok e jî, tîştêkî tevlêhev e, qîma tî tîştêkî nake."

Pıranîya dewletên kolonyalîst ev propaxande kırine lî ser gelên bîndest û kolonî.

Çı bê kırın jî, zû bî zû û bî carekê da, ev sîyaset a danjıbîrkırın û mêjîşuştın nagihîje reyla xwe. Gelo çıma ? jî ber ku nete-veyek xwedîyê hafîzeyeka demdîrêj e. Bî hezaran bêje û gotın û bîwêjên wî zımanî, tevî çîrok û metelokan, folklor û muzîka wî, wêjeya devkî jî pê ra, zû bî zû nıkarın bışon.

Jî ber ku çand û zımanê kurdî ku ewqas qedîm û xwedî kok û rehên qewî ye û jî bajarvanî û şarîstanîyeta kûr û dûr nîsîlye gihîştîye heta îro, hê zehmettir e.

Hêzên serdest û kolonyalîst heta pîr caran jî me zêdetır dî zanabûna wê da ne. Jî bo vê jî, çı metodên berlêgirtinê hene bî kar anîne. Yek jî wan qedexekırına weşanan e.

Em pîr zêde dûr neçın, dî salên şestî da, dî navbera 1965 û 1968 an da kovarên ku bî duzmanî derdıketin wek Dîjle Fırat,

Deng, pîyesên tiyatroyê, hatin berhevkirin û astengirin. Hê di wan salan da alfabe ya Kurdî ku ji aliyê Seydayê Mehmed Emîn Bozarslan va hatibû amade û çapkirin, hat berhevkirin û bi salan ew li dadîgeh û girtîgehan gerandin. Di salên heftêyî da jî, kovar û rojnameyên ku nîvenîv tirkî-kurdî derdiketin, hatin berhevkirin û girtin, li xwedî û nivîskarên wan cezayên giran hatin birrîn.

Dewleta tirk ji bo qewîkîrîna siyaseta qedexekirinê xal û bendên destûra bîngehîn, her cara ku keysa wê lê hat ew guhertin, ên diwartir kirin şûna wan.

Di madeyên 26, 28, di hukmên ceza yên 141 û 81 ê da dîsa di destûra bîngehîn da, di xala yek, dudu û sîsêyan da, zîman û çanda kurdî wek hedef hatine girtin û qedexekirin.

Bi kurtî di naveroka van xalan da ev têne ferz û îcbarkirin: "Zîmanê zıkmakî yê hemwelatîyên Tirkîyê, zîmanê tirkî ye. Ji bilî vî zîmanî ragihandin û weşandinaa nivîskî û çapkirin, band, fîlm, dîsk qedexe ne. "

Zîmanasê Alman bi navê Klaus Bochman, siyaseta zîmanasîya hukmên faşîst û kolonyalîst dîde ber hev û ji wan çar nuqteyên hevpar ku dişibin hev, nîşan dîde.

"1- Dijmînahîya zîmanên dî, ji bo wê jî safîkirin an paqîjkirîna kelîmeyên van zîmanan bi awakî zorê ji zîmanê xwe.

2- Santralîzma neteweperîst li hemberî kêmayetîyan.

3- Kolonyalîzm û destdirêjîya li dervayî sînorên dewleta xwe."

Ev her sê nuqteyên hevpar jî çawa li siyaseta dewleta tirk diğunce û eşkere ye.

Dewleta tirk ne tenê ji bo qismê ku dagîrkirîye, her wiha gef û gur li hemberî Kurdên li perçeyên dî jî xwarîye.

Li gora ragihandina zîmanas Jean Louis Calvet, di qedexekirîna zîmanan da mînakêka dî ya balkêş di dema Mussolînîyê Faşîst da heye. Mussolînî bîkaranîna zîmanê Fransîzî li herêma Val d'Aoste (heta wê demê duzîmanî bûye) qedexe dîke û çiqas

navên coxrafî yê wê herêmê hene, hemî guhertine, ew kîrîna bî İtalyanî.

Gava mirov bêje, ku dî wî warî da, rehberên dewleta tirk Mussolînî û îdeolojîya wî ya faşîst bûye, ne fişal û mubalexe ye!

Dewleta tirk qîma xwe bî qedexekirîna zîman û çanda kurdî neanî. Zarokên Kurd, ew jî dorberên xwezayî- tabî- jî dîrxîstî. Bî sedan mektebên bî navê 'Yatılı okul' (xwendegêhên bî razan) bî taybetî lî herêmên Kurdistanê ava kîrî.

Bî milyonan zarokên kurd, dî mektebên şoven da hîm zîman û çanda xwe jî bîr kîrî, hîm jî alîyekî dî va jî, bî dîrokeka derewîn mezin bûn.

Iro jî bî milyonan xwendekarên kurd, dî hewşên dibistanên tirkî da, her sîbe jî naçarî sonda 'tirkbûnê' dîxwînin. Sonda "Turkum, Ne mutlu Turkum dîyene, Canım türk varlığına ulusuna feda ve armagan olsun" (Ez tirk im, çî bextewar e, kesê ku jî xwe ra dibêje ez tirk im, canê mîm gorî û dîyarî be jî mîllet û hebûna tirk ra) rewşa sîyaseta asîmîlasyonîst û çandkuj, bî vekîrî radîxîne ber çavan.

Pratîkeka dî jî, dî vê sîyasetê da guhartina nawan e. Dîsa bî hezaran navên gund û bajar û bajarokan hatin guhertin, Dî şûna yê kurdî an yê kevin da yê tirkî hatin bîkaranîn. Navên kesan bî xwe jî hatin bendkîrî. Navên zarokan hê jî wek sosreta destpêka sedsala 21 ê berdewam e.

Sîrgûnkîrîna Kurdan bî darê zorê, jî warê bav û kalan û he-landîna wan dî bajarên metropolan da, ew jî xekek e jî sîyaseta tunekîrî. Bî taybetî jî dî 'şanoya' van salên dawî da, lî dora 4000 gund û bajarok hatin kavîlkîrî, lî dora 6 - 7 mîlyonî kurd, bî darêzorê hatin koçber û sîrgûn kîrî. Gelek balkêş e ; asîmîlasyonê van 20 salên dawîyê jî 80 salan bî tesîrtîr û xîrabtîr bûye.

Bî kurtî dewleta tirk hem sîyaseta jenosîd û hem jî ya etnosîdê bî xedarî bî rê va bîrîye.

Dı encama vê sîyaseta etnosîdê da bî mîlyonan kurd bûn niv-
düzimanî. Bî zımanê qedexekirî nîkarin bî rêk û pêk bixafin.
Xwendin û nivîsandin gelek kême. Dı warê ragîhandinê da çapemenî hwd. kurdî nîkare lî hember zımanê serdest xwe bîparêze. Nebûna sîstema xwendegêhî ev yeka hanê girantir û xerabtir dîke.

Dı van demên dawî da dewleta tirk jî bo endametîya yekîtiya Ewrûpayê, bî lez û bez dı çarçoveya ‘bernameya neteweyî’ da hîn guhertinên derewîn çêkırin. Dı guhertinên xalên ku têkildarin bî zıman ra, dı wan da dîsa navê ‘K-u-r-d-î’ derbas nabe. Tê da têne gotin : devok û zaravayên ku jî bîlî tirkî têne axaftin dîkarin bî qursên taybetî bêne hînkırin.

Ev qursên taybetî ku qalê dîkîn jî anîne derecaya wek hînbûna bîlûr û tembûrê. U bî ser da jî dîbêjın mamoste peydakırin ne karê dewletê ye. Kesên arizî dîkarîn jî xwe ra mamosteyan peyda bîkîn, ew jî bî şert û şûrtan.

Leyîzeka dî jî lî vê sîyasetê da tê meşandin. Dîbêjın me destûr daye hînbûna zımanê zıkmakî. Jî alîyekî dî va, jî sedî bêhtir mamosteyên gıredayî Sendîkaya perwerdeyê dest jî kar hatin kışandin an jî ew sırgûn kırin jî ber ku perwerdeya zımanê Kurdî daxwaz kırîbûn. Her wîha zext û zorên bî vî rengî lî hember xwendekarên zanîngehan jî hat rêvabırin. Anku gotin û kırin ne yek e. Her sîyaseta xapandinê lî ser kar e.

Mın diyê bînim bîra we ku ‘perwerdeya zımanekî’ û ‘perwerdeya bî wî zımanî’ tîştên jî hev pır cuda ne. Jî perwerdeya zımanekî mebest tenê fêrbûna wî zımanî ye. Perwerdeya bî zımanê kurdî ku sîyasetmedar û rewşenbîrên kurd dozê lê dîkine ew jî fêrbûna zanîstên fîzîk, kîmya, matematîk, bîyolojî, zanînen civakî, û hwd bî zımanê kurdî ye.

SİYASETA ME DERHEQÊ ZIMAN DA Û GOTINA DAWÎN

Bê guman pîrsên neteweyî, û pîrsa welatên kolonî jê ra çareyên sîyasî divên. Ev çareserî eger lı gora pîvanên dadî û wekhevîyê be, pîrs bı rastîn çareser dıbin. Ku wisa nebe ew bı êş û azar dıdome.

Dewleta kolonyalîst jı ber dewlemendîya ser-erd û bın-erdê Kurdistanê naxwaze dest jı welatê Kurdan bıkişe. Dagîrkırın û sîyaseta etnosîd û jenosîdê her jı bo vê ye, ne ku zıman û çanda me lı xweşa wan nayê ! Ew pır baş dızanın ku eger rojekê Kurd lı xwe veaqılın dê bıpırsın: "Welatê me jı alîyê hebûnên ser-erd û bın-erd va ewqas dewlemend e, lê çıma evçend paşda ma ye? "Pembûyê me ye, lê em tazî ne" dıgot Seydayê Cîgerxwîn. Dewleta tırk dewlemendîyên me talan dıke dıbe. Bı ser da jı bı leşker û serbazên xwe erda me dagîrkîriye, ev çı zılm û neheqî ye?

Lê jı bo van pırsan berî her tıştî şıûra mıllî (xwenasîna neteweyî) divê. Sîyaseta ku jı alîyê dewleta tırk va tê birêvabırın jı bo kuştına vê şıûrê ye.

Bı gıştî, rızgarkırına çand û zımanekî jı alîyekî va girêdayê hebûna statuyek e. Sê bingeh ku temînata rojên dahatî ne ev ın : Organîzebûna etnîk, terrîtoryal (erdîn) û lınguîstîk. Lı vê derê em gotına etnîk bı maneya kok û reha cuda bı kar tının. Ev her sê cudahî her tenê cudahî ne. Anku em jı gelên dî, ne bılındır, ne jı nızmtır ın. Me divê xwedî mafên wekhev bın.

Her wekî ku me berê jı got azadkırına welat û neteweyek bı rêxıstın dıbe. Partî û rêxıstınên kurd lı her parçeyê Kurdistanê lı gorî derfet û şıyana xwe hewl dane ku xwe rêz bıkın, gel hışyar bıkın jı bo têkoşına demokratîk û neteweyî, jı bo bı destxıstına mafên xwe yên rewa. Dı vê da kar û xebatên zıman û çandî jı roleka mezın dıleyızın.

Lı vê derê pırsek tê pêş me. Gelo parastın û pêşvabırına zıman berê rızgarbûnê yan piştî wê ? Sîyaseta Kurdan dı vî warî da heta niha çawa bûye ?

Tê bîra we hın kes û rêxistin rexneyên giran, carcaran jî tınazên xwe bı hêz û kesên ku bı karê çand û zımanê kurdî mijûl dibûn dikirin. Dıgotın ‘niha zıman ne girîng e. Emê piştî şoreşê heqê zıman bıstînın. Jı xwe zımanê kurdî ne zımanê zanînê ye û pêdivîya me dê 40 sal bı zımanê tirkî hebe’. Iro jî em berê xwe didînê, piştî ewqas malwêranî, bı hezaran şehîd, gundên kavil-kırî û tı tıştek dı dest da nemaye, jı bo berdewamîya sîyaseta şaş a ku lı ser xapandinê ava bûye, xwe dispêrine zımanê Kurdî. Ew jî bı awayekî qursên taybet.

Cardın em vegerın salên 70 î, piştî ku hêz û rêxistinên Kurd hatın damezrandın (hemî veşartî bûn) komeleyên parastın û pêşvabırına çanda kurdî jî pêra hatın avakırın. Jı vana, DDKO, DHKD, DDKD ên sereke bûn.

Kovarên wek Rîya Azadîyê, Tîrêj, Rızgarî hewl dan dest bı weşandına zımanê Kurdî kırın. Roja Welat ku carcaran hejmara wê dıgihîşt lı dora sîh- çıl hezarî nivî kurdî nivî tirkî bû. Dîsa dı vê demê da roman û helbestên kurdî ku dıhatın çapkırın xızmeta parastına zımanê Kurdî kırine. Dewleta tirk astengî derdixıstın pêş wan, da ku belav nebin dı nava gel da. Tê bîra mın dı dema destûr xwestına weşandinê ya ‘Roja Welat’ da dewletê jı berpırsîyarên rojnameyê ra gotıbûn Baş e, hûn çıma vê rojnameyê bı îngılızî, tirkî hetta vîetnamî naweşının, bo çı illa bı Kurdî?

Dewletê ‘gırîngîya zıman’ jı gelean pırtır û çêtır dızanî. Daxwaza wan her berdewamîya sîyaseta asîmilasyonê bû.

Jı alîyê partî û sîyasetên kurd va jî, dıbe ku şert û zırûfên wê demê pır zêde dest nedabın jî, wan karîbûn para ku vedıqetandın meqale û weşanên tirkî qet nebe nivî bı kurdî jî bıkırana. Bı raya mın çar faktor bûn asteng dı pêknehatına vê yekê da.

1- Bı hukmê zorê, zımanê kurdî hatıbû bendkırın.

2- Hêjmara nivîskarên ku bi kurdî binivîsanda gelek kêmbû. Ew bi tiliyan dihatin hejmartin.

3-Bandora neyîn a rêxistinên çep ên tirk bû. Gelek nîqaş li ser veqetîna mafên çarenûsê, pîrsa neteweyî û hwd. bi zîmanê tirkî dibû. Referansên wê demê û klasîkên çep bi zîmanê tirkî bûn. Ji aliyekî di va jî, gava li cîhekî deh Kurd hebûna lê tenê tirkê hebûya zîmanê axaftin û galgalê hema di cîh da dibû bi zîmanê tirkî.

4- Kêmbûna xwenasîna neteweyî bû. Belê rast e kesek ku xwe bixwe merkeza hertîştî ew dibê egoîst. Mîlletek ku xwe bixwe vî halî, xwe bixwe navenda her tîştî, dibê şoven û nijadparêz. Hemî pîrs û pîrsgirekên civakî yê li rûyê dinyayê me eleqedar dikin. Lê dîsa wê demê, bi qasî ku Kurdan dîroka şexsîyet û gelên bîyanî dîzanî ewqas girîngî nedîdan çand û dîroka xwe. Istîsnayên vê yekê hene, lê nav bi xwe li serê ye, îstîsna ne !

Ev her çar faktor jî, ne ji ber gunehên Kurdan, lê ji ber sîyaseta nijadparêz a dewleta kolonyalîst a tirk bû, ew bû asteng û pêşî li wan girt. Ji xwe sîyaseta etnosîdê bê encam nabe. Encam bi giranî û pîranî neyîn û negatîf e.

Nîha di roja îro da, sîyaseta di warê zîman da divê çawa be ? Berî rîzgarîya gel û welat ku bi guhertin û şoreşekê va girêdayî ye, berê ku zîman ji dest (dev) neçûye me divê em çî bîkin ? Sîyaseta ku di vî warî da hatîye kîrîn gelo qîm dîke, eger têrê nake çî guhertin çêbin di vî sîyaseta zîman da ? Gelek pîrsên di jî dikarin bîn lê zêdekîrîn. Bi raya min ev yek dikare bibe mijarek bi serê xwe û dûr û dirêj li serê bê vekolîn.

Bi kurtî û wek gotina dawîyê:

Bi gîştî rola zîmannasan ne ev e ku di vî warî da pêşniyaran bîkin. Ew bes tenê li hal û rewşa zîmanan dînihêrin, tespîtan dikin û wan pêşkêşê eleqedarên yanê kesê ku di dest da hukm û derfet hene, pêşkêşê wan dikin. Lê ji bo me Kurdan ev yek nabe; ji ber ku Kurd ne dewlet in û ne xwedî statuyekê ne. Parastin,

pêşvabırın û jî bo vê jî çêkırına proje û bernameyan dıkeve ser milê hemî kesên nivîskar, dersdar, zımanzan û zımannasên kurd.

Bı destûra we dıxwazım dı vî beşî da wek alternatîf lı hember sîyaseta etnosîdê çı bê kırım vebêjım.

Lı hember etnosîdê, û jî bo parastın û pêşvabırına zımanê kurdî :

1- Hewlê bıdıne derfet û îmkanan û navên 'Kurd wek navê gel', 'Kurdî wek zımanê vî gelî' û 'Kurdistan wek navê welat' lı her cîh û deverî bı kar bının. Em baş bızanın ku ev her sê hêman temînatên hebûna me ne.

2- Navên gund, qeza-bajarok û bajarın, deşt û çıyan, av û çeman, herçî navên coxrafî yên bı Kurdî ne, me divê wan bı kar bının. Navên bı Kurdî lı zarûkên xwe deynın.

3- Daxwazên me her tım bı xwestına statuyeka sîyasî bêne parastın. Ew bêne ewlekırın. Dev jı daxwaza wekhevîyê lı rûberê çand û zımanên serdest neyê berdan. Em tı caran dijıminahîya çand û zımanên wan nakın, wan pıçûk nabının, her zıman xwedî prensîban e û lı gora çand û şaristanîya xwe xwedî nırxek e. Zıman hêlî û neynıka şaristanîyê ye. Her çend ew şaristanî xurt û dewlemend be, zıman jı ewqas xurt e. Zımanê me jı alîyê wan va, eger jı yên wan dewlemendtir neyê qebûlkırın jı, jı wan ne kêmtır û ne qelstır e. Zımanê Kurdî xezîne û gencîneya jı 100 hezarî bêhtır bêje û peyvıka ye. Em bes tenê statuyeka wekhev dıxwazın.

4-Bı rîya panel û konferansên lı ser zımanê Kurdî -çı lı hundır çı lı dervayê welat-, daxwazên fermîkırına zımanê Kurdî dı destûra bıngelhın da derxının pêş.

5- Bêndaxwaz kırım: ku gelê Kurd bacê dıde û hebûnên sererd û bın-erdên wî jı bı ser da têne talankırın, divê zımanê Kurdî lı xwendegehan wek zımanê perwerdeyê bê xwendın jı destpêkê heta zanîngehan. Dewlet mecbûr e derfet û îmkanan çêke jı bo avakırına xwendegehan û gihêstandına dersdaran.

6- Weşana radyo- televîzyona bî zımanê kurdî bê daxwazkırın. Iro, lı Tırkîyê jî 300 î bêhtır radyo tv ên neteweyî û herêmî (a tırk) tenê bî zımanê tırkî weşanê dıkin. Ev xeter û talûkeyek e û neheqîyeka gelek mezin e lı hember zımanê Kurdî.

Divê Kurd jî bıxebıtın da ku rojekê zûtır van dezgehên ragıhandınê saz bıkın. Tv yên Kurd dıkarın bı hêsanî lı ser satelîtên ku tı sınoran nas nakın, weşanê bıkın. Bı alıkarîya van weşanan hem çand û zıman têne parastın hem jî Dınya bı saya van weşanan Kurdan nas dıkin. Ew jî çapemenîya nivîskî dê bı tesîrtır bı dı parastın û pêşvabırına çand û zımanê kurdî da.

7-Bıkaranîna zımanê kurdî dı warên, aborî, banqe, dadıgeh, postexane, û hwd. da derxînin pêş. Em bı xwe jî hewl bıdıne xwe, dı van sazî û avahîyan da bı Kurdî bıaxıvın. Cıvîn, kongre û cıvatan bı zımanê kurdî bı rê va bıbın.

8- Wek prensîp û bı bıyardarî kesên ku bı Kurdî hındık jî bızanın, em bı wan ra tenê bı zımanê Kurdî deng bıkın. Dıbe ku carek, du car baş tenegehın, cara sısêyan dê çêtır fam bıkın. Em wan teşwîq bıkın. Gava ew bı Kurdî dıpeyıvın şaşî û kêmasîyên wan wek serhevde lı rûyên wan nexın, alıkarê wan bıın. Baş bızanın ku dı vî warî da gılî û gazınd tı tışteki bı tena serê xwe çareser nake. Me divê weka çırayekê em dora xwe ronî bıkın, kesên bı Kurdî dızanın alıkarîya kesên ku hındık dızanın bıkın. Bı wan ra bı zımanekî rehet û hêsan xeber bıdın. Bılınd nefırın û zımanekî qaşo 'akademîk' jî bı herkesî ra qıse nekın.

9- Bı zarokên xwe ra lı nav malê û lı derva tenê bı zımanê Kurdî bıaxıfın. Jı bıra nekın ku herkesekî bıtemen û bıemr gava jı dınyayê koç dıke dıçe, zımanê xwe jî tevî xwe dıbe gorê. Eger zarokên ku lı pey xwe dıhêlın ew bı Kurdî nezanın, ev zıman pıştı çend nıfşan, qels dıbe û dımıre. Divê em van dê û bavên ku bı zarokên xwe ra Kurdî napeyıvın, wan jî wek zımanekuj bı nav bıkın. Eger naxwazın bıbın qatılê zar û zımanê bı hezaran salan, wan divê bı Kurdî qıse bıkın. Ne xwe, jı bo xapandın û teselîyê, ku zarokan bı seetek an du seetan (dı heftekê da) bışının komeleyan ev têre nake, zarokek bı vî awayî zıman fêr nabe.

Bıla kes xwe nexapîne, berpîrsîyar berî her tîştî dê û bav in. Fêrbûna zımanekî ne tenê axaftin e jî. Divê xwendin û nivîsandin jî pêra hebe. Ne xwe, ew zıman têrê nake, pêşda naçe.

10- Dî warê zaravayan da ; bî zorê û bî sîyaseta jakobenî ew nabın yek. Eger rojek ew yek bın jî ewê dî demeka pîr dîr û dirêj da be. Bıla her zarava dî cûya xwe ya xwezayî da pêşkeve û geş bibe. Ew dewlemendiyên me ne. Bî qasî ku em hewl didîne xwe jî bo hewisîna zımanê Ingilîzî, Fransîzî, em nivê wê dema xwe veqetînin jî bo fêrbûna zaravayekî dî- ku nêzîkê hev in û jî rehekê tîn- emê bî hêsanî wî hîn bıbın.

11- Dî warê nivîskî da; pêdivîya me bî rojnameyeka rojane heye. Ew du rûpel be jî, lê her roj derkeve, dê alîkarîyeka mezin jî xwendina Kurdî ra bîke. Bî saya wê, hejmara xwendevanên Kurdî (ku mîxabın nîha lî dora hezarî ye, ev hejmar jî bo parçeya Bakur e) dê zêdetir be. Divê zımanê wê hêsan be. Nivîskarên Kurd xwe jî enterfêransan dîr bıxın. –Enterfêrans: Veguhestî û neqilkırîna form û ramanan jî zımanekî dî- Rîste-hevok û raman bî Kurdî be. Wek nîmûne ; dî şûna "mın trênan revand" da, were gotin "ez negihîştım trênan" Yanê em bî tirkî nefıkırın û heman tîştî wernegerînin zımanê xwe. Enterfêranseka dî jî heye (a sentaksê): dî şûna ku em bınivîsın "bî Eskerê Boyîk ra hevpeyvîn" em wîha bınivîsın "hevpeyvîn bî Eskerê Boyîk ra", dî şûna ku bınivîsın "lî Kurdîstana Bakur û lî Tirkîyê rojnamegerîya Kurdî" bınivîsın "Rojnamegerîya Kurdî lî Kurdîstana Bakur û Tirkîyê" hwd.

12- Divê kar û xebatên dî warê ferheng û gramera Kurdî da, hê xurttir bın. Ferhengeka Kurdî-Kurdî pêwîstîyek e mezin e. Xebatên dî vî beşî da bıgihînin hevûdu. Ev kar ne karê kesekî tenê ye, lê karê komîsyonan e.

13- Pîrsên termînolojîya gramera Kurdî lî pêş me dîsekîne. Jî alîyekî dî va jî, pêwîstî bî rêzımana normatîf (şaşî û kêmasîyan rave bîke) û rêzımana kompare (rûberû dîke, berawird dîke) heye. Nîha wek rêzımanên sereke ya C. Bedîrxan, Q. Kurdo, R. Kurd,

K. Badîllî hene. Pîranîya nivîskarên jî Kurdîstana Bakur rêzîmana Celadet Bedîrxan bî kar tînin. Dîxwazim bî dîlnîzmî bêjîm ku ev rêzîman ne zêde pedagojîk e. Mîrov dîkare dî gelek beşan da tevlêhevîyên ku hene nîşan bîde. Ev gramer heta nîha kêmezêde rola xwe leyîztîye. Lê jî ber ku zîman bî xwe zîndî û jîndar e, kar û xebatên dî vî warî da bî wêrekî, û bê tabû, jî nû da bêne kîrîn. Ev kar jî ne bî kesekî (ê) tenê, lê bî komîsyonan va pêk were ku tê da bî rastî jî lengûîst û pedagojîk cîh bigîrîn.

Pêdivîya me bî standarbûna Kurmancî jî heye. Pîrsgîrêkên rastnîvîsîn û gramerê, pîrsên tewandîne, pîrsên termînolojîya rêzîmanî û hwd. rojekê zûtîr bêne çareserkîrîn. Bî konferansekê jî lî ser pîrsên hêsankîrîna alfabeyê xebat bê kîrîn. Wek mînak nuxteya lî ser "î"yê bê avêtî, ew bibe "î". Em dîkarî "î"yê neguherî. Jî ber ku lî ser "î"yê nuxte jî, nîçîk jî, kumîk jî, her çî jî hebe, ew nabe asteng dî xwendîne da. Bî raya mî, tenê xwendî û nivîsana tîpekê zor e, ew jî "î" ya bînuxtîk e û weka "î" tê xwendî. Tîşteki bîlkêş e, ev dengê "î" ne tenê wek grafem her weka deng jî dî zîmanê koma me Farîsî û Fransîzî da tune. Ev deng dî zîmanê Erebî da heye, lê dî alfabeya aramî da nayê nivîsîn (ku îro Ereb bî kar tînin.) Ev dengê "î" dî zîmanê Rûsî da heye, wek tîp jî dî alfabeya kîrîl da tê nivîsîn (cûda jî alfabeya latînî.) Ev deng û tîp dî zîmanê Tîrkî da heye, her çîqas ev zîman ne dî koma me da be jî. Çawa ku "Ş" û tîpen dî weka hev in, nîşankîrîna bî awayê "î" xwendîne hêsantîr dîke.

Dr. Celadet Celîkel lî ser vê meselê pîrtûkek jî nivîsî lê tî derman nekîr ! Hezar heyf û mîxabî ku mîna pîrî caran dî vê meselê da jî 'Pîranî betal dîke mîranî'. Hîs û hest dîkevî şûna hîş û aqîl.

Wek rexne û dî eynî wextê da jî hêvî û rîcayekê dî jî, dîxwazim lî vê derê bêjîm : Dîvê nivîskar û sîyasetmedarên Kurd bî zîmanê serdest (mesela bî tîrkî) çîrok û helbestan nenivîsîn. Ne erk û wezîfeyê wan e ku çanda wan dewlemendîr bîkî. Bîla were bîra wan, ku jî bo vê yekê bî hezaran nivîskar, profesor, xwendegêh, sazî, gelek caran jî lî ser dijîminahîya zîmanê me vî karî dîkî û pêdivîya wan bî me qet tune ye. Ev yeka hanê

tenê bî şertekî dibe, ew jî eger zımanê bîndest (Kurdî) bî rastî jî
bibe azad û serbest ! Ev helwest ne dijminahîya zıman û çandan
e. Eger werger berhemên bî Kurdî bızivirînê ser zımanê tirkî,
ev dîkare bibe û tîştêkî baş e jî. Lê nivîskarê Kurd çî dibe bîla
bibe divê bî Kurdî bînivîse, ew jî helwestek e lî hember kolon-
yalîzma dewletên dagîrker û sîyaseta wan a jenosîd û etnosîdê !

Her çiqas bî dehan salan e, ku zext û fişar û çewsandın lî ser
zımanê Kurdî berdewam be jî, wî berxwedaye û gihîştîye roja
îro. Ew pîr qedîm û xurt e. Me divê em lê xwedîtîyê bîkîn. Em tî
caran jî bîra nekîn ku Ew temînata hebûna me ye !

Ew,

Xuşexuşa çilkanîyan

Deng û coşa Feqî û Xanîyan

Nîsîlî hat j' dewr û deman

Zar û zımanê bav û kalan.

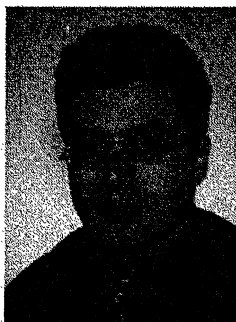
Dî dawîya gotara xwe da, careka dî, we beşdarên rêzber û
bîraderên amadekar sîlav dîkîm. Bî hêvîya Zımanekî serbest û
Welatekî azad !

Psîkolojî û Ziman

Bandora psîkolojî ziman li ser civakê

Dr. İlhan Kizilhan

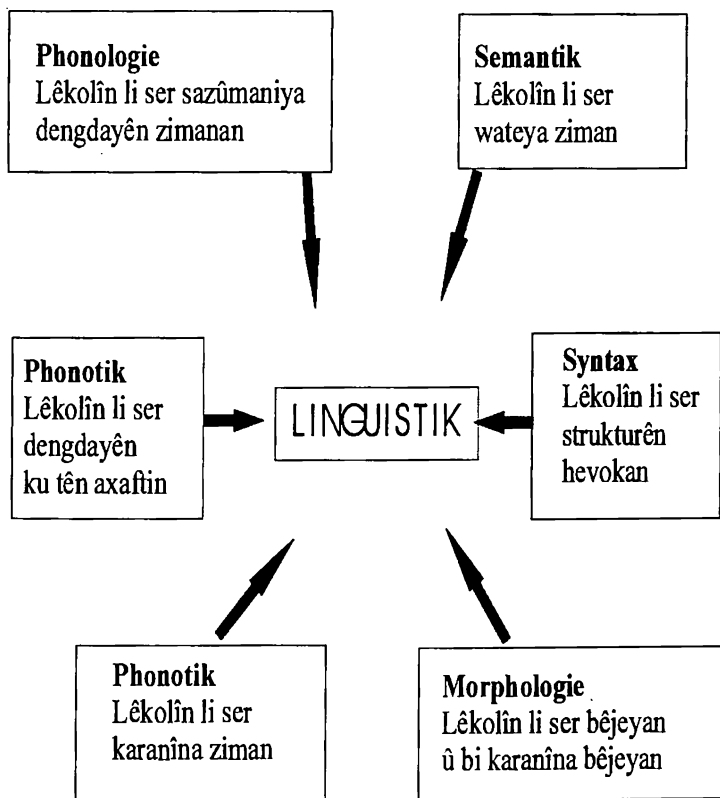
Ziman bi dengdayên xwe, rêziman, syntax û bi hemî nefsiya xwe, rihê xwe, ku di nav ziman de cihê xwe girtiye, diyar dike ku mirov çawa bi kîjan gotinê hîs, nefret, bi dil û derd dibe.....

Ev nivîsa jorîn di **Konferensa Li Ser Ziman** di meha Tîrmehê 2002 li bajarê Köln ku ji aliyê Komkar hatibû amedekirin, hatiye pêşkeşkirin.

Di axaftina xwe de ya rojane de mirov kêr li ser wateya ziman, bi karanînan bêjeyan, hevokan, dangan û hwd. difikire. Zimanê me yê organîk wek ji ber xwe ve destpêdike û diaxife. Lê mixabin, afrandin û struktura ziman ne wiha hesan e. elementên biyolojî, civakî, neurology û psîkolojî bi hev re ev zimanê ku em dixafin gengaze dike. Heta mirov bêjeyekê derdixe, bi hezaran hucren organîk û neurology di nav hinek mîkrosaniyan kar dikin û wiha mirov bêjeyekê dibêje. Ku yek element kêr be, an jî baş kar neke, asteng di axaftina ziman de derdikeve.

Di we nivîsandinê de em dixwazin bi taybetî li ser pêwendiyên ziman û psîkolojî birawestin. Herdu, ziman û psîkolojî bi hev re tîn wateya psîkolingûstîk. Lê pêşî em li ser ziman bira-

westin: Di grafîka jêrin de tê diyarkirin ku ziman ji gelek babetan digihîje hev û wiha ziman dibe xwedî şîkil û formekî efsûnî, daku mirov ji mirov fêr bike.

Destpêka Axaftinê

Ferbûna ziman beriya ku zarok were dinyayê destpêdike. Di zikê dayika xwe de guhdariya axaftin û dengan dike. Hinek hefteyên piştî ku zarok tê dinyayê, destpêdike bi girî herz û xwestinê xwe tîne ziman. Herwiha ragihandinek di nav dayik û zarok beriya axaftinê çêdibe. Dayik û zarok pir dengan di navbera hev de dikin, ku mirov bawer dike ev bi hev re diaxifin.

Ragihandina sembolîk ya yekemin piştî 6 mehan destpêdike. Ev bi girî, an jî bi livbasiyan wek livandin xwestinê xwe diyar dike. Bi wê ragihandina sembolîk bi karanîn ziman wek aletekî dike. Ku zarokê picûk bixwaze were hemezkin, ev destê xwe dirêj dike; ku mezin dikenin, ev zarok jî destpêdike û dikene, wiha bala mezinan dikşîne ser xwe û dibe perçeyekî ragihandina kolektîf. Li aliyê din jî, leyistikekê dide destê mezinan û wiha dixwaze pê re were leyistandin. Ev jî azîneyeke ragihandinê ye.

Bi tekrîbên 9 mehan zarok destpêdikin û dikin qêrîn, daku tişteki bi zanebûn bistînin. Ku dîtînen awirên xwe li ser tişteki konzentre kiribe, ev destê xwe nişanî we hedefê dike. Ku hedef ne li ber çavan be, dive mirovên mezin bixwe derxînin ku zarok çî dixwaze. Ku mirov tişteki xelet diyarî wî bike, ev dengê qêrîna xwe bilindtir dike. Piştî hinek mehan zarok ji bo tişteki bi sembolîk diaxifin. Minak: Ku zarok bicî be, dibêje **namnam**, an jî **hamham**, hwd. Namnam wiha dibê cihgirê“Ez bircî me û xwarinê dixwazim.“ Dayik, an jî bav têdigîhîjin û xwestina zarok bi ich tînin.

Ku zarokê picûk muzikê bixwaze, dest xwe li hev dixwe, diçe cem teyb an jî kastekî tîne. Ku bixwaze here derva, diçe pêlav an jî caketê xwe tîne. Piştî gihiştina we derece zarok dereceya heywanan derbas dikin, ji ber ku xwestin û hedefên bi hizrandinê, fikir û fêhm dike. Ev destpêka ragihandineke aktif ya zarokan e. herwiha di gelek lêkolînan de hatiye diyarkirin, ku ragihandina pasîf demeke dirêj beriya axaftina aktîf destpêdike.

Piştî salekê zarok pirsan jî têdigihije. Ku mirov ji zarokên picûk bipirse "Ka ye çavê te?" Ev bi destê xwe diyarî çavê xwe dike, û hwd.

Wan reaksiyonan mirov dikare li gel heywanan jî temaşê bike. Lê zarokên picûk bê ders û xelatên, bi xwe fer dibin. Heywan heta dereceke bi xelatên wek xwarîné û dersên taybetî ferî wan reaksiyonan dibin.

Beriya ku zarokên picûk ferî bêjeyan dibin, ev dest bi axaftinê dikin. Car caran jî wek mezinan devê xwe dibe û tîne, dixwaze wek mezinan dergîne. Beriya ku bi axaftinê zarok dibe xwedî gelek bêjeyan, wan fem dike, li nikare bibêje. Minak: Ku mirov bibêje hesp, ev diyarî hespê dike û dibêje hîhî, nabêje hesp.

Struktura ferbûna ziman li gel zarokan

- Hiraşî û sazûmaniya hevokan heye.
- Struktura kur û serrû heye. Struktura kur li ser wateyê diraweste. Herdu struktur bi şertên transformasyonê digihîşin hev.
- Ziman dikare bê dawî hevokan biguhurîne û dikare herdem hevokên nû biafrîne.
- Daku zarok dikaribin ferî zimanekî bibin, divê wateya ziman ferbibin. Peşî struktur, rêziman, ne pewist e. (Di nav civaka kurdan hejmara kurdan ku rêziman kurdî dizanin gelek kê. Hejmareke mezin nikarin binivîsîn an jî bixwunin, lê dîsa jî ev rast diaxifin û dizanîn kîjan hevok û bêje rast in.)

Ev hinek minakê jorê diyar dikin ku prensîpêkî giring heye:

Zarok ne tenê ferî axaftinê, bêjeyan û gotinan dibin; ev herwiha fêr dibe ku her bêjeyek xwedî livandin (hareket) û wateyan e. Ev hemû jî prensîpên zimannasî ya linguistik in

Di pir civakan bawerdikin, ku zarok bêjeyên pêşî "da", "dayê", an jî "ba", "jabo" bi kar tînin. Ev baweriyeke ne rast e. Ev gotin

perçeyekî dengdayên zarokan in. Tê bawerkirin, ku gava dayik an jî bav wan gotinan guhdar dikin, bawerin zarok navê wan dibêje, wiha ev zarok kefxweş dibin û zarok motîfe dikin daku dîsa bibêje.

Piştî wan gavan zarok destpêdikin û bêjeyan kombîne dikin û wiha hevokan diafrînin. Ev dem dema têgihîştina cihanê ye.

Di têgihîştina dinyayê de ziman rîstekî mezin dileyize.

Têgihîştina dinyayê:

· Zarok bi kurtkirina bêjeyan û kopykirina zimanê mezinan fer dibin.

· Kurtkirina bêjeyan bi zanebûn tê kirin, ev metodeke taybetî ye ku bi her zarokê re, ji dayikbûnê ve, heye.

· Zarok di wan salan pêşi zêde dixwazin naveroka bêjeyan fêm bikin. Minak: "Dayê, em herin male."

· Mezin jî, bêjeyan zarokan rast dikin, heta wan bêjeyan rast ferbibin.

· Ziman çiqas ji hev cuda bin ji, dixwazin wateya pêwendî û têgihîştin were amedekirin.

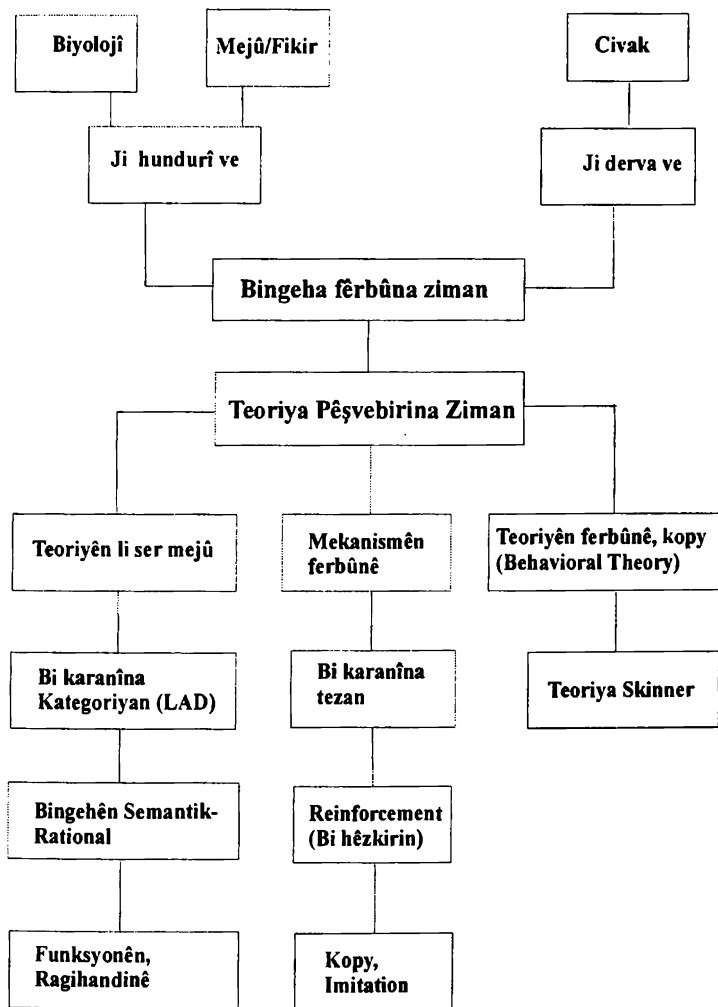
· Beriya rêziman, zarok stratejiyên tegihîştin û wateye bi kar tînin.

· Di destpêkê de zarok ji aliyê mejû xwedî kapazîteyek mezinin û zû enformasyonan digirin.

Teoriya Pêşvebirina Ziman

Zarok herdem di nav civakekê tê dinyayê û herwiha jî, bi zimanekî taybetî jî, tê dinyayê. Ev ferî zimanekî civakekê dibe ku bi pir dijwarî û xwedî serpehatinan, çand û dîrok e. her roj, bi mezinbûna xwe xezîneke taybet û şexsî ji xwe re ava dike. Ev zarok ferî dengdayinê dibe, ferî wateyê bêjeyan û hevokan dibe. Bêjeyan li goriya rêziman dide ber hev û dike hevokan ku

her endamê wê civakê têdighije. Derfeta ku ji xwezayî daye mirovan, daku dikaribe hevokan biafrîne, mirov jê re dibêje **xwedî bingeha linguistik**. Daku zarok dikaribe bi mirovên din

re biaxife, ev fer dibe di kîjan demê de û di kîjan rewşê de bi kîjan bêjeyan bi kar bîne. Zarok fer dibin ku di kîjan bûyeran û tiştan bi pir rewşên cure bi cure bi ziman binîrxîne.

Bi têoriya bingeha ferbûna ziman û têoriya pêşvebirina ziman mirovderxistin û guhartina ragihandin ziman dinîrxîne. Bê guman mirov nikare bibêje ku têriyeke ziman heyye ku her babet û taybetên ziman dirxîne. Di têoriya ziman de pir dîtînan li ber hev, ne dijî hev radiwestin û ji pir aliyan we dixwazin bingeha pêşvebirina ziman pêşkeş bikin.

Têoriyên Ferbûnê

Di têoriyên fêrbûnê de dixwazin diyar bikin ku mirov ziman ji hev dikare fer bibe. Ango zarok ji mirovên mezin fêrî ziman dibe. Skinner di sala 1957'an de bdi pirtûka xwe de ya „Verbal Behavior“ dixwest ispat bike ku ziman wek livandineke ye. Çawa mirov li goriya dayik û bavê xwe destê xwe bilind dike, an jî nan dixwe, ev wiha jî ferî ziman dibe. Bêguman rast e ku mirov pir tiştan ji dayik û bavê xwe, an jî ji mirovên dinê fer dibe, pir tiştan kopi dike, lê pir tişt mirov bê kopî jî dizan e. di rexneke mezin de Chomsky (1959) dijî têoriya Skinner derdikeve.

Ku îro mirov li ser Noam Chomsky nûceyan dibihîse bi gelemperî li ser raman û rexna polîtîka Amerîkayê ye. Hinek jî dibêjin, ku li Dewletên Yekîtiya Amerîka tenê yek oposîsyon heye: Ev jî Chomsky ye. Lê Chomsky bixwe Profesorê psikolînguistik e, anga li ser afirandina ziman diraweste. Cara yekemîn Chomsky di salên 50'de têoriya afirandina ziman a gerdunî diafirîn e.

Chomsky bawerdike ku "gelek zarava û ziman ku gelek dûr ji hev xuyane, ev ziman û zarava jî hev fêm nakin, lê dîsa jî aliyê rêziman, hinek şertan û strukturan nêzîkî hev in. Ev struktur billî hemû guhartinên dîrokî û bûyeran nayên guhartin" (Chomsky, 1973)

Dîtinên Chomsky ji sala 1965 an heta 1986 li ser ziman

• Zarok bi çêbûna xwe ve xwedî rêzimanekî gerdûnî/universal e. Ev struktur babeteki biyoloji bi her zarokekî re ye.

• 1. Language Acquisition Device (LAD): Mekanismeke Ferbûna Ziman. Ev LAD derfet dide ku mirov têzên (hypothesen) çêbike.

• 2. Mekanismeke biryar dayin: Kîjan rast e, kîjan ne rast e.

• 3. Mekanismên gelemperî, gerdûnî.

• Bi wan 3 faktorên zarok guhdarî zimanê mezin dike û li goriya vê struktur û rêziman di hinek salan de fer dibe.

Wek di grafîka jorîn de tê diyarkirin gelek teorî li ser ziman hene. Mirov nikare bibêje dîtinê rast e, an jî xelet e. Ez di vê baweriyê de me ku her teorî ji pêşvebirina ziman kedeke baş kirine û divê li ser wan bingehan teorîyên li ser ziman bi ilmî yên nû were rawestandî.

Pêşî hinek gotin li ser rewşa welatê kurdan û ziman

Rih çiyê?

Ji kuderê hat?

Diyare ku ê min e, û dîsa jî

Xwe-Hiskirina min an jî nasnameya min tune

John Kates, 1819

John Kates di sala 1818 û 1819'an de du caran dixwest helbest li ser Hyperion binivîsîne û her du caran dest jê berda. Bi mînakekê li ser Xwedayê TITAN dixwest têgihiştina NASNAME ya civakî û ya şexsî şirove bike. Lê nivîskarekî mezin wek Kates ket nav gelek aloziyên felzefîk û bi zanebûn ev nivîsa xwe rawestand.

Mesela Kurdan û nasnameyan wan jî tijî alozî, asteng u pirs-girêkan e. Bi hemû babetan dagirkerên li ser welatê kurdan şerekî

eşkere û veşartî dijî wî gelî dike. Hevqas teror, zilm û zordarî pêkaniyê ku ji xeyina axaftina zimanê kurdî, ji ber sedemên hingavtin, teror, tirs, derd û kederan **mirov bê ziman bûye**.

Ji sedsalan ve li heremên Kurdan şerekî veşartî û eşkere dimeşe. Jiyanê gelê Kurd herdem di nav xwînê, mirinê û qirkirin de derbas kiriye. Ev bûyer bandoreke mezin li ser hestir, dil û zimanê Kurdan kir. Îro jî em di stran û nivîsên Kurdan u kar û barên rêxistinên Kurdan de dibînin. **Teror mirov dikare bê ziman bike**. Êş, zilm û zor hevqas dijwar e ku ziman têr nake, wan dilên me bîne ziman. Mirov di hundirê xwe de tije dibe û dikare wiha bibe xwedî gelek nexweşîyan. Ev jî bandoreke mezin dide li ser pêwendiyên zarok û malbatê. Axaftineke raste rast, li ser her babetan çênabe. Ev jî dikare astengên mezin ji bo pêşvebirina zarokan derxîne. Mejû wiha nikare bi rihetî vebe û hucreyên nû bi hev re girêde, daku mirov bibe xwedî kapasîteke mezin.

Ez herwiha jî bawerim ku lewra jî rêxistinên Kurdan jî di gelek stratejiyên xwe de rasyonel analîz nakin. Di gelek daxuyanîyên wan de parekî mezin tijê propaganda û xwe-parastinê. Heta babetekê an jî pirsgerêkê şirove dikin "ji Adam û Hewa" destpêdikin. Analîzkirina edebiyata Kurdî ya nivîs û devkî jî gelek balkeş e, lê divê di cihekî dinê de were nivîsandin.

Ji ber sedemên dagirkeriya Kurdistanê ragihandina di nav Kurdan de pêşneketibû. Heta hinek gundên uk 30 heta 40 kilometre ji hev dûrbûn, baş hev nasnedikirin. Li gundan jî mirov bi şerê bircîbûnê hevqas meşgul bû ku dem tunebû li ser pirsên nefî, ruhî birawestin. Em lewra jî wan fenomênan li dervayî welat jî dibînin. Li goriya lêkolîneke me di sala 1998'an de ji bo wezeretiya hundurî, tê diyarkirin, ku ciwanên Kurd her roj tenê 10 deqîkan bi dayik û bavên xwe re diaxifin. Axaftina ciwanan bi malbata wan li ser diravan, pirsên dibistanê û tenduristiya wan e. malbat jî wan zarokan li ser pirsên wan yên ruhî nizanin bipirsin. Lewra jî ev ciwan diçin cihên ciwanan û bê

xwedî, dawî tiştên xirab dikin. Ev dixwazin li ser derdên xwe biaxifin, alle tukes tune ku wan guhdar bikin.

Bandorên terorê li ser ziman xwe gihandiyê Ewropa jî. Înkarkirina Kurdan il Ewropa jî domdike û di gelek rojnameyan û televiziyan de gelek negatîf li ser Kurdan tê axaftin. Lewra jî gelek zarokên Kurdan û malbatên xwe eşkere xwe Kurd diyar nakin. Ev înkarkirin jî, zarokan dike nav nangokiyên mezin: êdî ziman û nasname veşartî tên jiyandin. Ev zarok ji xwe dipirse: "Ez Kurd im, an jî Alman im, belkû Tirk im?", "Navê min jê Tirkan ne, le es kî me, ji kuderê me?" Wiha gelek pirsan bê bersîv dike û ev zarok dikare têkeve nav aloziyên civakî û şexsî.

Bandora terorê ne tenê li welatê Kurdan dom dike, ev herwiha bi şerê psîkolojî li dervayî welat jî dom dike. Ev alozî di nav Kurdan ne nû ye. Ji sedsalan, nesîl li ser nesîl, bav pişt bav wan bandorên psîkolojî li gel xwe kom dikin û didin nesîlên dinê. Wiha mirov dikare bibêje ku ev "nexweşiyên psîkolojî" jî bûne percekî jiyana her kurdekî. Ev pirsgirêk wê di pêşerojê de jî me pir meşgul bike.

Ziman û civak

Ez çûme

Ji ber zingên xwe: Min xwe

Nasnameya xwe ya bi hêz, min rastiya xwe

Berda, li cihekî di nav Navê-Xwe û cihê ku ez niha runiştî me

Li ser vê percekî wê erdê.

John Keats, 1818

Ku Mirov medya Kurdan di wan dawiyêde binîrxîne, tişteke balakeş e. herkes li ser girîngtiya zimanê Kurdî û projên civakî diaxife, dinivîsîne û guftûgoyan li ser dike. Bê guman ev tişteke girîng û pêwîst e, lê dîsa jî, divê were pirskirin, ma gelo ji mêj ve li ser wê xala girîng ne dihat axaftin, an jî, ne dihat nivîsandin? Car caran jî, ji min re wiha tê diyarkirin, ku hinek rexistin

û siyasetmedarên Kurdan di karên xwe de, yê siyasî û ramanî de dikevin astengiyan, herwiha ji cekmecên xwe de "xala zimanê Kurdî" derdixin û gel demekê pê meşgul dikin. Diruşmên wek "bi zimanê Kurdî biaxifin, binivîsînin û bifikirin" pir caran derketiye ser rojevê û dîsa winda dibe.

Ez dixwazim di vê nivîsê de zêde li ser ziman bi aliyê psîkolojî û civakî birawestim.

Guftûgoyek il ser alfabe, amedekirin û afrinandina saziyan ji bo pêşvebirina zimanê Kurdî, an jî konzeptên perwerdekirinê ne hewceye were axaftin. Ev erk û delametên netewî û civakî ne. Lê heta em bigihîjin we merhelê, pir karên bingehî û belkî ya herî giring têgihîstî û bawerî hewceye, ku bê axaftin û pêşvebirina ziman di nav civakê de, emê dîroka xwe ya kolektîf û wiha jî, civaka xwe ya kolektîf di pêşerojê de seket û bi pir birînên xeder bihêlin. Mejûyên kolektîf, ango hemû tiştên di dîroka Kurdan de derbasbûne û êdî di nav civaka Kurdan di nav gel de wiha dijî. Lê ku em di demeke teknîk ya medya zimanê Kurdî neparêzin, emê di demeke kin çîrok, metelok, mitolojî, dîrok, raman ji bîr bikin, an jî, bi zimanekî din fer bibin. Ji xwe jî, pir Kurd li ser dîrok û ramana xwe bi zimanekî biyanî dixwînin. Lewra jî îro em

Himberî teşqeleyeke mezin in, têkçûna zimanê zikmakî, têkçûna civakî an jî, deformasyona wê ye.

Zimanê gel, komek an jî netewek çiqas dewlemend û peşketî be jî, ku ne bijî, nikarê ji bo pêşerojê bibe zimanê zarokan, ango nesîlên nû. Ziman divê bijî, ango di her xala jiyana Kurdan de, divê ziman bibe bingeha ragihandinê û pêwendiyê. Ku bi Kurdî em bi hev re li ser raman, çand, civak, aborî û hwd. neaxifin, qise nekin, ne şitexlin, xeber nedin, şor nekin, ku em kul û derdên xwe, xwewnên xwe bi hev re par nekin, ziman nikare bijî. Tenê ku hinek rewşenbîr, nivîskar, komeke piçûk bi zimane Kurdî biaxife, ev têr nake. Di dîrokê de tê zanîn ku demeke dirêj zimanê Latînî li Ewropa zimanê bingehî yê zanistî, aborî,

çandî û hunermendî bû. Lê îro ne civakek an jî, gel bi wî zimanî diaxife. Lewra jî, ji zimanê Latînî re îro dibêjin, zimanê mirî. Herwiha piştî dagirkeriya Ewropa li Afrikaya mezin bi hezaran zimanên civakî û eşîrtî windabûne. Ev li rojhilata navîn de jî, tişteki ne nû ye. Ev ziman bûne parçeyekî dîrokê.

Îro ku civaka Kurd bi hemû sazî, rêxistin û komelên xwe bi rastî bixwazin di ser wegerin ser zimanê xwe, divêt ev di karmendî û teorî de bernamêyên xwe biguherînin. Bi taybetî mirovên nas, ango serokên rexistinan, siyasetmedar, hunermend, nivîskar, û hwd. divên gavên pêşî biavêjin û bi fermî bi zimanê Kurdî biaxifin. Minak ji bo gel û taybetî zarok û ciwanan pir giring e. Lê bêguman ev komên elît divên ne ji bo bangeşiyê bi Kurdi biaxifin, ev divên bixwe bi zimanê zikmakî bijîn.

Her mirovekî xwedî perpirsyar ji bo pêşerojê bila li ser wê pirsê biraweste: Kurdên li derveyî welat, Kurdên bakûr, başûr, rojava û rojhilat wê piştî bîst salên dinê ma gelo karibin bi zimanê Kurdî bi hev re biaxifin? Ciwanekî Kurd li Almaniya wê karibe bi ciwanekî Kurd li Swêd an jî li Fransa bi Kurdî biaxife? Pirsên wiha em dikarin bê dawî pirsbikin, lê di bersîvan de em hemû zehmetiyê dikşînin.

Daku were têgihîştin ku zimanê zikmakî ji bo civakekê çiqas giring e, ezê hinek xalan pêşkeş bikim.

Giringiya têgihîştina zimanê zikmakî ji bo civakekê

• Ziman di pêşveçûna nasnameyê de (kîmlîk) rista herî mezin dileyize. Ziman dibe bingeha nasnameya zarokê û şexsetiya wî.

• Bi zimanê zikmakî, yê dayikî zarok fer dibe ku jiyana xwe û cihanê nasbike û têbigihîje.

• Ziman rê diyarî zarokê dike, daku karibe li ser piên xwe di pêşerojê de biraweste.

- Zarok tenê bi zimanê zikmakî, ne ferî tiştan dibe, ew herwiha dikare binîrxîne û biafrîne.

- Zarok wiha bi zimanê xwe dikare bi mirovên din re têkeve nav ragihandin û pêwendiyên.

- Xaleke girin di ferbûn û girintiya zimanê Kurdî nasname ye. Bi zimanê zikmakî mirov şekil û forma dide nasnameya xwe û wiha ew risteke giring di girêdaya niştiman de dileyize. Çiqas mirovek zimanê xwe dizanîbe, herwiha girêdaya wî bi niştimana wî re, girêdaya wî bi axa wî re heye. Ev taybetî ji bo mirovên ku rojeke bixwazin wegerin welatê xwe pir pêwîst e. herwiha ew jî, ji bo jiyana diyaspora xaleke giring e. zarokekî ku bi zimanê zikmakî dizanîbe, dikare hesantir here welatê xwe û rewşa welatê xwe bizanîbe.

Herwiha zarok bi zimanê bav û kalan dibe endamê civakê û civaka xwe bi serbilindî, şahî û şerefeke mezin dinîrxîne û lê xwedî derdikeve. Yek ji sedemên ku car caran pir ciwan li nasnameyan xwe xwedî dernakevin, di nasnameyeke negatîf de tê diyarkirin.

Nasname ji bo parastina dîroka şexsî û koma wî risteke mezin dileyize. Ev jî hinek girêdaya ziman e.

Ziman miraz û xezîna civakê ye

- Herwiha zimanê zikmakî mîraz û xezîna civakê ye. Ev hemû jiyana dîrokî ya kolektîf, çanda û mejûyê kolektîf diparêze û dide nesîlên nû. Bîrbûna civakî ya dîrokî bi zimanê zikmakî tê parastin. Dîroka her mirovekî ya şexsî û netewî perçeyekî jiyana wî ya pêşerojê ye jî.

- Dîrokeke kolektîf ya rast û binge hî bi zimanê we tê nasîkirin. Bi zimanê zikmakî zarokek di nav civaka xwe de tê pejirandin, çand û dîroka kolektîf fer dibe û wê mîrazê di pêşerojê de dide zarokên xwe.

• Zarokek ku zimanê dayika xwe di zarokaniya xwe de fer nebe, di pêşerojê ew pir astengiyan dibîne, ew ji aliyê civaka xwe û civakên din jî belkî her dem biyanî dimîne. Mirovekî ku nikaribe rast û bi babeteke têgihîştî bi zimanê xwe biaxife, ewê herdem kêmayek di xwe bibîne. Ewê taybetî kêmayên mezin di pêwendiyên şexsî û civakî de bibîne. Lewra jî, axaftina zimanê zikmakî bingeheke herî mezin e jî bo tenderûstiya civakekê.

• Zimanê zikmakî tezgeheke ragihandin û têgihîştinê di nav malbat û civakê de ye. Ku mirov ji dilê xwe, hesan û rihet nikaribe her fikirên xwe bîne ziman, wê demê ji aliyê rih û psîkoloji pir pirsgirêk dikarin derkevin.

Ev xalên jorîn bêgûman ji bo jiyana diyaspora, jiyana derwayî welat xaleke giring e. zarokekî ku bi zimanê zikmakî dizanibe, dikare hesantir here welatê xwe û rewşa welatê xwe bizanibe û jiyana li derwayî zelal dike. Pêwendî welat ji bo wan zarokan, ciwanan û mezinan mirov ji aliyê nasnamê û psîkolojîya şexsî têr dike.

Ev mînak belkî diyar dikin ku zanebûna zimanê zikmakî çiqas giring e. bi taybetî jî, min ev mînak li ser zarokan da, daku zimanê zikmakî divê ji piçûkayi ve fer bibe û ew zarok jî, bê guman dibin mîrazperest û mîsagoriya (garanti) civak û netewekê.

Ji ber ku îro saziyên netewî, yê ku ne girêdayî ramanêke partiyê ne, pir kêm in, dîsa ew berpirsyarî dikeve li ser piştê partî û rêxistinên Kurdan. Lê partiyên Kurdan jî, divên baş têbigihîjin, ku jiyana wan jî girêdayî zimanê Kurdî ye. Ku rojekê tu kes bi zimanê Kurdî neaxife, ew partî jî, pêwistî û giringtiya xwe winda dikin, daku dîrokeke kolektîf ya Kurdan weran dibe, lewra jî, ew jî mîsyona têkoşîna rizgariya netewî de îflas dikin.

Bi gelemperî em dikarin bibêjin ku, kurdiyêke rast an jî xelet tune. Axaftin bi zimanê Kurdî bi her awahî rast e. alfabe ya Kurdî bi erebî, kirilî an jî latinî hemû rast in, tenê divê were nivîsandin û perwerdekirin. Soranî, Kurmancî, Dimilkî, Goranî an jî Feylî wekhevin. Bingehe: axaftina zimanê zikmakî ye.

Mesela zimanê Kurdi îro ne tenê meseleke zimanekî ye an jî, guftûgoyeke têorî ye. Hebûn û tunebûna zimanê Kurdî hebûn û tunebûna hemû nîrxên Kurdan yên kolektîf e. Welatê Kurdan hatiye perçekirin, lê ku em nexwazin ku giyan, rih û nîrxên Kurdan were perçekirin, idve em li ser zimanê Kurdi birawestin. Divê bi zimanekî were axaftin daku ev zian bijî.

Mînak em ji Kurdên başûr, Kurdên Ermenistan an jî Ezidiyan bigirin, li gel wan kî bi zimanê zikmakî nizanîbe şerm e. axaftina zimanê zikmakî şeref e, rûmet e, welatparêziya bingehî ye.

Rewş û pêşvebirina zimanê Kurdî neynika pêşvebirina civakêye. Rewşa rawestî wek keviyek mezin û giran em hildin û bikin ku kevîr jî êdî bireqsin.

Literatûr:

N. Chomsky, Sprache und Geist, Ffm 1973

J.J. Katz, Philosophie der Sprache, Ffm 1969

N. Chomsky, Sprache und Geist, Ffm 1973

N. Chomsky, Reflexionen über die Sprache, Ffm 1977

N. Chomsky, Sprache und Geist, Ffm 1973

W.M. Borowski: Einführung in die vergleichende Psychologie, Moskau 1927

B.L. Whorf, Sprache, Denken, Wirklichkeit, Reinbek 1963

Kizilhan, I., Der Sturz nach oben. Kurden in Deutschland, Frankfurt 1995

Kizilhan, I., Kurdisch einfach lernen, Berlin (1996), St. Georgen (2001)

Kizilhan, I.; Zwischen Angst und Aggression, Kinder im Krieg, Bad Honaf 2000

Wolfgang Köhler: Zur Psychologie des Schimpansen, in: Psychologische Forschung,

Berlin/Göttingen/Heidelberg 1922, Bd. 1

Wilhelm Wundt: Die Sprache, in Völkerpsychologie, Leipzig 1911, Bd. 1

R.M. Yerkes: The mental life of monkeys and apes, in: Behav. Monogr., NY/London/Paris/Leipzig 1916, Bd. 1

Yerkes R.M. und Learned, B.W.: Chimpanzê Intelligence and ist vocal expressions, Baltimore 1925

Nivîskar: Dr. Î. Kizilhan, doçenta zanîngeha Konstanz li Almanya, lêkolîvan li ser mîgrasyon, psîkolojî û civakî. Endamê Peace-Studies li Unîversîta Konstanz. Sekorê nexweşxana psîkosomatîk şaxê biyanîyan.

Zimanê Zikmakî û Perwerde

Mahmut Gergerli

ZIMAN

Milletekî bê ziman, wek laşekî bê dil e!
Gotînekê pêşiyar ya Galleran

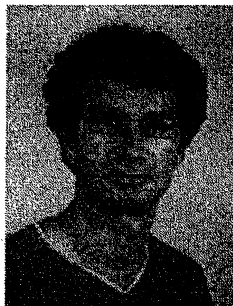
Ziman navgîneke ragihandinê ye, ku mîrovan ew ji lebatên (organên) xwe yê dengê bi pergala û rêkûpekî pêk anîne û ji bo serwextkirina hev û bilêvkirina hest û ramanên xwe bi kar tînin.

Ji hebûna zindiyan bi vir de ziman di nav mîrovan de bi kar hatiye, pêş çûye, di her heyam û sedemê de hebûna xwe domandiye.

Ziman ji bo têkiliya di navbera mîrovan de ji bo, peyivîn, nivîsîn, xwendin û têgihîştinê bûye egera bingehîn.

Raman jî wekî têkiliyan bi zimên ve girêdayî ye. Egera yekem a afirîna ramanê, ziman e. Ziman û raman di heman demê de diqewimin. Ziman ramanê, raman jî zimên diafirîne û dide jiyandin. Mêjû ya zimanê bi qandî mêjûya hiş kev ne.

Ziman riya pêkhatina zanîn û hilberîna civakî, huner, felsefe, teknîk û zanistê ye.

ZIMANÊ ZIKMAKÎ ÇI YE?

Zimanê bav û kalan, dayika niştiman e.

John Berger

Zimanê zikmakî, ji aliyê gelek civaknas û zimannasan ve bi bir rengî hatiye ravekirin. Çened ji wan ev in:

• "Ev zimane ku, di nav malbat û jiyana rojane de tê axaftin."

• "Ev zimane ku, kom û civak ji bi neteweyî, di têkilî û çalakiyên xwe de bi kar tînin û hevûdin serwest dikin."

• "Ev zimane ku, mîrov hest û xwestekên xwe yên ku li ser bûyeran, bi riya wî zimanî radigihînin."

• "Ev zimane ku, mîrov bê yî perwerdehiyê wî zimanî di navbera hawir û civaka xwe de hîn dibe."

Wek di şîroveyan zanyarî de jî tê dîtin ku, zimanê zikmakî di nav Malbat û Civak de cihekî taybetî distîne û rolekî civakî dilîze. Mîrov bi riya zimanê zikmakî civakê xwe, orf û edetê gelê dinase û têkiliyan ji malbat û hawirdora xwe re datîne û pêş ve dibe !

PERWERDEKARIYA BI ZIMANÊ ZIKMAKÎ

Kesek nikare ji bo hînbûna zimanê zikmakî bibe asteng!

Ji Peyama AGIK ê- 1990

Perwerdehî: Ji pêk anîna gişt çalakî û pergalên hêvotinê re perwerdehî tê gotin. Bi riya perwerdehî mîrov dikare li ser kesen ku, tê perwerdekirin guherîna pêk bîne.

Dema ku, mîrovatî di civata komunal a kevnare de bûye, bi taybetî di warê nêçirvaniyê de hewcedariya performansa fizîkî û taktîkî dîtiye û ji perwerdehiya bi vî rengî sûd wergirtiye. Ew perwerdehî bi zimanê zikmakî pêk hatiye. Mîrovên ezmûndar (bitecrûbe) ceribînin xwe yên pratîkî hînî yên naşit kirine.

Dema ku, mîrovan dev ji koçberiyê berdana û derbasî jiyana xwecihî bûne, rewşa xwedanmaliya bi taybet dest pê kiriye. Hin kes û kom bi zordarî, yên din xistine bin destê xwe û keda wan xwerin e. di civak û neteweyan de çinên serdest û bindest çêbû ne.

Kom û civak ji bo ku, di cih û jêderkên nû de binişin û wê de rê ji xwe re bikin welat, bi hev re şer kirine. Civaka ku, bi ser ketiye, di navbera xwe û mîrovên bindest de tebeqeyekê çikirî afirandiye ku, bikaribe serwerî û mêtîngerîya xwe bi hêsanî pêk bîne. Û ew tebeqe bi zimanê mêtîngerîyê perwerde kiriye û jibo berjewendiyê xwe bi kêr aniye. Bi riya vê tepeqê ziman û çanda desthilatdar li ser gelê bindest de hêdî hêdî belav bûye. Ew sîstema ha bi taybetî bi darê zorê hatiye meşandin.

Li dû van qonaxên dîrokî de, çapkirina pirtûkan û pêşvaçûna zabnîstî bûye sedema mezintirbûna cihêtiyên ku, di navbera çin û neteweyên serdest û bindest de hene û bi vî awayî pişaftinên gelê bindest hêjî lêz girtiye û zimanê metîngera di nav gel de belav bûye. Bi vî awayî gelek ziman jî li ser rûyê erdê windabûne.

Dema ku, Martîn Lûter di sedsala 17dan Încîl'a Latînî ji almanî wergerand, hîmê nûh ya nûjen û a yekemîn ji bo perwerdehiya bi zimanê zikmakî avit û rê li ber "Perwerdehiya Zimanê Zikmakî" vekir.

Dû şoreşa Fransî; fikra azadbûnê, wekhevîyê û biratîyê wek erdhîjekê bê dawî li ser rûyê dinê belav bû. Bi pêla netewebûnê ve li cîhanê gelek gûharandînein nûh çê bûn, gellek gelin bindest li hember împaratoriyein mezin yên Olî an jî yên Xanedanî seri hildan û komarên netewî yên nûh avakirin. Zimanên netewî bi pêş ve çû, Netewbûn hate şîrovekirin. Û di şîroveyên nete-

wbûnêde zimanê zikmakî bi welat, ol û çandê ve cihekî girîng di şertê netewbûnê de girt.

Bi destpêkirina kolonyalîzma nûh ve welatên dagirker, îcar jî bi aweyekî din ji bo berdewam kirina mêtîngerî ye dest bê xebatê kirin. Ew xebat jî li ser esasê pişafînê de hat saz kirin û hîn jî tê meşandin. Ji gora vê plana qîrej û bê însanî, divêt gelê bindest ji çand û bi taybetî jî ji zimanê xwe yên zikmakî bi riya perwerdehiya dagirker û bi zorê we re dûr xistin ku, netewê bindest serî li hember mêtîngheriya dayne û tu carî jî carekî din raneke.

MAFÊ ZIMANÊ ZIKMAKÎ DI PEYAMIN NAVNETEWÎ DE !

Zimanê dayika min wek çermê laşê min e. Zimanên dinên ku, ez paşê hîni bûm, wek kincên min in. Dema ku, kincek li min nehat, ez dikarim biguharînim, li çermê xwe na.

Nivîskara Fînî, Anttî Jalava

Di gelek peyamin navnetewî de mafê perwerdehiya bi zimanê zikmakî cihekî taybetî distîne.

Çend ji wan peyama ew in:

- Peyama Zimanên Hindikayî û Navçeyî
- Peyama Yekitiya Nawnetewî ya di sala 1945an
- Mafê Mîrovan a Gerdûnî
- Pakta Mafê Navnetewî ya Aborî, Civakî û Çandî
- Pakta Mafê Navnetewî ya Şareza û Siyasî
- Peyama UNESCO ya di derheqê Perwerdehiya Dijber
- Peyama UNESCO ya konferansa gelemperî
- Peymana Parastina Hindikayînan
- Peymana Mafê Zarokan
- Peyama AGIKê ya Dokûmena Kopenhagê: ew dokûmen di sala 90 da hate pejirandin û li gora vê peyamê "Kesik nikarê ji bo hîn bûna zimanan bi taybetî jî zimanê zikmakî bibe asteng."

Wek di peyamin navnetewî de jî tê dîtin: Hîn bûna zimanê zikmakî ne tenê mafekî xazayiyê di heman demê de mafekî dadî û navnetewî ye jî. Ew mafên navnetewî jî bi saya berxwedanin gelên bîndest hatiyê qebûl kirin.

ROLA ZIMANÊ ZIKMAKÎ DI ÇÊBÛNA KESAYETI YÊ DE !

Mîrov dikare rola zimanê zikmakî di çêbûna keseyatî de bi kurtî wiha rêz bike;

- Zimanê zikmakî navgînekê ragihandinê di navbera mîrov û malbata wî û civaka wî de ye.

- Zimanê zikmakî keseyatiya zarok tekûz dike.

- Zarokên ku, zimanê xwe yê zikmakî bê tirs bi kar tînin, bawerî yê wan li gelê xwe, li malbatê xwe û li xwe zêde dibin.

- Zarok bi saya zimên malbatê xwe û civakê xwe nas dike û hezî wan dike.

- Bi riya zimên orf û edetê malî û civaki tê nasandin.

- Zarokên ku, zimanê xwe yê zikmakî dizanin, navbera wî û malbata wî de pirsgêrik berî ku mezin bibin, tê çareserkirin.

- Zarokên ku, zimanê xwe yê zikmakî baş dizanin, dikarin bi hêsanî hînî zimanekî biyanî bibin.

- Zarokên zimanê xwe yê zikmakî dizanin, di hînbûnê de hîn jî serkeftî nin.

Lêkolînera Zanîngeha Gotebûrgê Margreth Hill, ji zarokên Kurd dipirse; "Gelo hûn xwe çawa dibînin, kurd an jî swedî?". Bersîvê zaroka wiha ye; Zarokên ku beşdarî dersên zimanê zikmakî dibin % 63yên, zarokên ku dest bi dersên zimanê kurdî kirûbin û demekî şûn ve terikandibûn % 50yên, zarokên ku qet tevî dersên kurdî nebibûn jî % 27an xwe wek kurd nîşan dabûn. Encama lêkolînê ji me re tiştêkî carekî din zelal dike; Hege zarokên me hînî zimanê xwe yê zikmakî neben wê demê

dûrketina wan, ji malbat û netewê xwe, erd û orfên xwe hîn jî hêsane û ji bo me û zarokên me talûkeyekê mezin e !

MAFÊ ZIMANÊ ZIKMAKÎ LI TIRKÎYÊ

Li Tirkîyê hîn buna zimanê kurdî di salê 1924an de bi Zagona Bingehîn ya Tirk hate qedexekirin. Serokwezîrê tirk Înonû di sala 1930de wiha dibêje; "Di vî welatî de tenê netewa tirk mafê netewbûnê dikare bikar bîne, wekî din mafê kesî nîne." – Mîlîyet 31.08.1930-. Înkâr kirina ziman û neteweyên din di tirkîyê wir bi pêş ve çûbû ku, dema ku Kongreya Dîrokî ya 2yan di salê 1937da ji hev civiya, dîroknas û zimannasên tirk li ser zimanê tirkî wiha dibêjin; "Kurd, Erebo, Laz û Çerkez nîn in, ewna hemû tirk in û hemû zimanên din li tirkî çêbûne."

Her çiqas di salên 60an Rewşenbîr û Siyasetmedarên Kurd dest bi xebatê Kurdbûnê û zimanê kurdî kirin jî ew xebat pir bi pêş de neçû bi riya Cûntayên Leşkerî bi awayekî nijadperestî û hovane hate sekinandin.

Dîsa di sala 1938an de dîv cûntaya leşkerî bi zagonekî "Xeynê bi zimanê tirkî bi tu zimanên din weşan neyê kirin!". Weşanên zimanê kurdî hate qedexekirin. Ew xal jî bi saya tevgera azadiya kurd û berxwedana gelê kurd, di sala 90 şin ve hate rakirin.

A niha jî xalê zagona bingehîn ya tirk a 42yan û bendika 9an rê bi perwerdehiya zimanê kurdî digre. Ew xal jî wiha ye; "Zimanê tirkîyê tirkî ye. Li saziyên perwerdehî û hindekariyê bi tu awayî hemwelatîyên tirkîyê re ji bilî zimanê tirkî tu zimanên din weki zimanê zikmakî naye dayîn."

LI ALMANYAYÊ MAFÊ ZIMANÊ ZIKMAKÎ

Mafê perwerdehî ji bo zarokên, "Karkerên Mêvan" di sala 1971kê da hate dayîn û di wê bîryarê de hati gotin; "Zarokên biyanî mecbûrin li almanyayê biçin dibistanan!". Dema perwer-

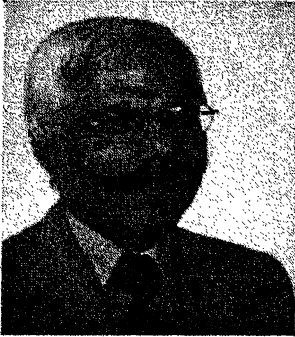
devanan dîtin ku, zarokên biyaniyan heger zimanê xwe yê zikmakî bizanibin ê dibistanê de serkeftî bin, bû bingeha mafê hîn-bûna zimanê zikmakî û bi Zagonekî ew heq hate dayin. Li ji bo ku, di zagonê de qala welatên ku "Karkerên Mêvan" şandibûn tê kirin ew mafa di destpêkê de ji bo zarokên kurd nehat bi kar anîn.

Li ser vê zagonê malbat, mamoste û rêxistinên kurd ji dest bi xebata "Bo zarokên kurd jî mafê perwerdehî" kirin. Bi gur bûna tekşîn û berxwedana gelê kurd ya tirkîyê û parçeyên din tesîr li vir û li ser siyasetmedarên alman jî kir û bi vî awayî di çend eyaletên almanyayê de zagonên perwerdehî ya ji bo zarokên biyanî de guhartin hate çêkirin. Di vî guhartinê de tê gotin; "Heger ew kesên ku ji wan welatan tin û zimanê wan yê dayikê li welatên wan ne zimanê fermî ye, ku bixwazin mafê wan jî ji bo hîn bûna zimanê xwe yê zikmakî heye" bi vî awayî zarokên kurd jî li çend eyaletan ghiştin mafê hîn bûna zimanê kurdî.

Ew guhartin li Bremenê 1992, li Hamburgê 1992, li Niedersachsen 1995, li Nord-Rhein-Westfallen 1997 hate kirin.

Hêvî û daxwaza me ew e ku, ew maf li her derê almanyayê were istandin û dayîn!

Ew jî di destê we malbat û siyasetmedaren de ye.

Ziman, di hebûna kesayetîya kesan, di berdewama hebûna gelan, pêkanîna siyaset, çand, abori, civakî û rûhîyeta insan da rolêk her mezin û bê salixdan dilîze. Di her warê civakê û jîyana insan da rola ziman gelek mezin, giran, birûmet û biqîmet e.

Zimanê dayîkê, ferqîyeta gelan ji hev cûda dike û neteweyîya gelan dipejirîne. Gel, bi zimanê dayîkê

dibine gel û netewe bi zimanê dayîkê dibin netewe. Em dikarin bi rojan, bi mehan li ser zimanê dayîkê bipeyîvin dîsa jî feyda wî nikarin bi dawî bînin. Ez dixwazim hinek li ser zimanê dayîkê bi sekinim.

Ziman û Netewe, Tesîra Ziman li Ser Azadîya Gelan

Berî em li ser ziman bisekinin, dixwazim pirsek bikim. Dewletên kolonyalîst ku welatê Kurdan kirine çar parçe û li hev par kirine, di nava xwe da dibistanê Kurdan venakin, zarokên Kurdan bi zimanê dayîkê nadin perwerde kirin, zimanê Kurdî qedexê dikin. Gelo ev dewlet ji bo çî zimanê Kurdî qedexê dikin?.. Dewleta Turk, inkarîya Kurdan, zimanê Kurdî û welatê Kur-

distan dike. Berî çend salan ez li bajara Hannoverê çume dikanek Turkan, min xwest hinek fêkî bistînim. Dema min fêkî kir tûrikek naylon û da destê kesê ber dikanê, ji min bi zimanê Elmanî pirs kir gelo ez çend kîlo dixwazim. Min jê ra bi zimanê Turkî got ku dikare bi min ra Turkî bipevîve. Wî ji min ra got: "Bira tu Turk î?." Min bersiv da û got: "Na, ez ne Turk im". Ewî got:

- Tu bi Turkî dizanî, çewa Turk nîn î ?..

Min got :

- Ma herkesê bi Turki dizane Turk e ?.. Tu jî bi Elmanî dizanî, ma tu Elman î ?..

Got:

- Na ez ne Elman im. Ma tu ji kîjan welat î ?..

Min jê ra got:

- Ku ez ji te ra bêjim ji kîjan welatim, tuyê bi qehirî, aciz bibî.. Ya bi xêr ew e ez nebêjim çêtir e.

Ewî got:

- Ma ezê çima bi qehirim. Ez dîn bûme biqehirim.

Min jê ra got:

- Madem wilo ye ez ji te ra bêjim, ez ji Kurdistan im...

Zilamê dikandar bixwe jî Kurd bû. Kesê Kurd çiqas dibistanan xwendibe disa jî dema bi Turkî bipevîve, meriv ji Turkîya wî û dengê wî dizane ku Kurd e. Dema min jê ra got "Ez ji Kurdistan im." Li min nihêrî û bi dengê qehirandin got:

- Kurdistan li ku ye?.. Ma bi navê Kurdistan welatek heye?..

Min jê ra got:

- Ma min ji te ra negot tuyê biqehirî!.. Tu çî koremarek ye-man î!.. Tu gelek qenc dizanî Kurdistan li kuye!.. Belê ji koremarîya xwe dibêjî ez nizamim, xwe li nezanîyê girêdidî... Madem tu xwe ne hayîdar nîşan didî û nizanî li ku ye, wellê tu bi

teqî, bi fetisî jî ez ji te ra nabêjim Kurdistan li ku ye!.. Here li Atlasa Elman binêre û fêrbibe Kurdistan li ku ye!..

Ziman, sazûmanî, hevrabûn û yekîtîya gel bi cî dike. Tendirustîya nava gel pêk tîne û jîyana civakî dewlemd dike.

Jîyana meriv û civatê bi zimanê dayîkê bi rengî dibe. Gelên ku zimanê dayîka xwe jibîr bikin dibin koleyê kesên gelên dî.

Ji Feylozof Konfîçyûs pirskirine :

- Ger tu qeran bûwayî, serokê dewletê bûwayî teyê karê yekem çî bikir?..

Konfîçyûs vê bersivê daye :

- Eger ez serokê dewletê, qeran bûma minê karê yekem zimanê dayîkê rast bikir.

Kesên di civatê da rûniştî, dimînin şaş û mat, nizanin çî bêjin. Konfîçyûs yek bi yek li rûyê wan dinêre û dibêje, bele minê karê yekem zimanê dayîkê sererast bikir.

Kesên civatê dibêjin :

- Me tişteke fam nekir.

Feylozof Konfîçyûs wiha bersiv dide :

- Dema zimanê dayîkê xelet be û qusûr tê da hebe têgihîştina peyvan qenc nayên famkirin. Dema têgihîştina peyvan qenc neyên famkirin, pêkanîna kar û barên hatîyê xwestin bi rastî û tenduristî nayên pêkanîn. Dema kar û barên tîn xwestin, bi rastî û tenduristî neyên pêkanîn çanda (kultura) civakê xirab dibe. Dema çanda civakê xirab bibe, jîyana civakê tevlihev dikeve, gelê civakê gêj, şaş û faş dibe, anarşî çêdibe. Dema gel şaş û faş bibe, anarşî çêbe, gel ezîtiya xwe winda dikê, nizane azadî, dîn û mirovatî çîye, dibe koleyê neyarê xwe û dibe ne xêrxwazê xwe... Ji bo vê yekê tu kar û barê ku mirov yekem bike ji sererastkirina zimanê dayîkê giringtir nabe.

Yekîtîya civakê an go em yekîtîya neteweyî dibêjin bi zimanê dayîkê tê sazkirin, tê xemilandin û kemilandin. Ji bo yekîtî û hevrabûna neteweyîyê ziman cîyekî pîrr fire û girîng digire.

Zimanê dayîkê zadê dema berê û tovê dema roj û salên pêşîya gel da ye. Bingeha netewebûnê zimanê dayîkê ye. Li ser ziman û giringîya ziman di nav civakê da nixandinên gelek kûr û dirêj hene. Heidegger dibêje : “Ziman mala heyî ye.” Dema mala kesekî tunebe ku serê xwe tê da bihewîne û xwe bi cî, bi mal û war ke, dibe tolazê dirb, zabok û kolanan. Dema miletek zimanê xwe ne emilîne, lê xweyî dernekeve, dibe tolazê destê miletên dî û ji hole radibe.

Tu miletek nikare ji kesên dî ra bêje : “Tu mecbûrî wekî min bibî û xwe wekî min bikî.”

Hebûna netewetîyê bi zimanê dayîkê ye. Ku ziman çو, neteweyî jî diçe, ji ortê radibe. Pêşçoyîna ziman bi ya civakan va girêdayî ye. Eger civak bi zimanê xwe va bieliqê û bizeliqê, neteweyî jî bi dîrokê va bi awayek zexmî di zeliqê, bipêş va diçe, bilind dibe. Gel dikare bibe neteweyek zexim û dikare welatê xwe bipêş va bibe.

Ziman windakirin, millet windakirin e, xwe inkarkirin e, eslê xwe windakirine. Di nav Kurdan da ji kesên serserî, bentûte, sixtekar û xayîn ra dibêjin “Bê esil.” Bê esilî gotinekê herî xirab û ne qence di nav Kurdan da. xwedê kesî bê esil neke. Kesê zimanê dayîka xwe winda bike û xwedî lê dernekeve bê esil e!.. Mana bê esil, ew kesê xwe winda kirî ye. Kesê zimanê dayîkê nizanibe û lê xwedî dernekeve xwe winda dike, xwe inkar dike, dibe ji miletek dî. Rewşa Kurdên Kurdistanê Bakûr di warê zimanê dayîkê da rewşek reşê , rewşek nexweşe. Mirov nikarê bi vê rewşê dilxweş bibe...

Metelokek me Kurdan li ser ziman bi vî awayî heye.

Dernakeve ji mal e.

Him ciwan e, him kal e.

Geh şûr e, geh mertal e.

Him neyar e, him heval e.

Geh şêrîn e, geh tal e.

Geh rastî ye, geh xeyal e.

Him çol e, him jî mal e.

Di vê metelokê da giringî û tesîra ziman gelek xweşik tê nîşandan. Ziman hem şûr e, şeran dîde qezenckirin him jî mertal e, gelan diparêz e. Ku meriv zimanê dayîka xwe ne emilîni-ne, neyarê gelê xwe ye, belê ku meriv bi zimanê xwe va bizeliqe, dostê gelê xwe ye, jê ra hevalê herî qenc û mezim e.

Di nav gelan da ferqîyet û cûdabûna mana peyvan heye. Her gel bi dîtin û nirxandina zimanê xwe cîhanê dibîne.

Rehmetîyê Mîr Celadet Elî Bedirxan derheqa zimanê dayîkê da wiha dibêj e:

- Miletên bindest heyîna xwe ji serdestên xwe dikarin bi du tiştan, bi du çekên herî bi qewet biparêzin. Yek ji van du çekên herî tûj ol e û ê dî jî zimanê dayîkê ye... Eger ola miletê bindest û serdest yek be, ji bo parastinê û azadîyê di destê miletê bindest da her û her çekek bi tenê dinîn e û ev çekê bi qîmet û rûmet zimanê dayîkê ye... Kesê vî çekî nizanibe bi emilîne rojek dereng an zû, ji meydana miletan winda dibe.

Ev gotina Mîr Celadet Elî Bedirxan gotinek biçûk nîne ku mirov bavêje kuçeyek. Pêwiste em Kurd vê gotinê ji xwe ra bikin şûr û mertal û bi vî şûr û mertalî, xwe bê tirs û hof bavêjin meydana şerê azadîyê. Ola me û ola dewletên kolonyalist yek e û di destê me da ji bo berdomandina hebûnê yek tiştêk bitenê maye, ew jî zimanê dayîkê ye... Belê em dema kûr û hûr binêrin, emê bibînin ku gelê me çiqasî û bi çî awayî li zimanê dayîkê dibe xudan.

Yekîtiya gelemperî, yekîtiya netewî, şîrîkatîya têgihayî û dîtinîyê encax bi axaftin, nivisandin û pêş va birina zimanê dayîkê tê pêkanîn. Xusûsiyetên gelemperî û civatîyê zimanê dayîkê dîde biriqandin. Ji bo yekîti û hevrebûna neteweyîyê ziman cîyek pirr fire û girîng digre... Dema miletek ji zimanê xwe ra bibe bîyanî, dikeve nav jîyanek teklihev û tarîyê. Di nava vê tarîtiyê da winda dibe, ji meydana dîrokê derdikeve...

Zimanê Dayîkê û Kesayetî :

Fêrbûna zimanê dayîkê heqê nirovatî, demokratî, insanîyetî û wekhevîyê ye û wekî heqê jîyanê herî giring e.

Di nav gelekî da insanîyetî, mirovatî, wekhevî, yekîtî û demokratî bi rêya ziman tê pêkanîn.

Kamilkirin û xemilandina keseyatîya zarokan bi zimanê dayîkê va girêdayî ye. Bi zimanê dayîkê , zarok dikare bi civata gelê xwe ra bi çandî, hissî, civakî, şayi û şîn, dert, êş, keder û elem, kêf,sefa, cefa û xemdarî, xweşî û reşîyê fahm bike û bi gel ra bide, bistîn e.

Jîyan bi zimanê dayîkê bi rengîn dibe. Kesê zimanê dayîkê nizanibe, jîyana gelê wî, jê ra ne rengîn e, tim û tim tarî ye. Bi rastî mirov heyîyek civakî ye û zimanê dayîkê jî mala wî ye. Mala bê parastin û be nihêrtin, mala xirabe ye, mala bê kes e.

Erîkson dibêj e:

“Rewşnêrîna dayîkê tesîrê bi bawerbûyîna zarokê dike. Bi teybetî hê di dema hemîlebûyînê da xisar û tehrîbata li ser piskolojî û fizîkîya dayîkê dikare tesîrek mezin li zarok bike. Dayîk bi zimanê xwe kêfxweşî û kêfnexweşîyan his dikê û tesîrek gelek mezin dide jîyana zarok.”

Zimanê dayîkê hevîrê kesayetîya zarokan e. Zarok bi zimanê dayîkê ezîtî, şexsîyet, şîûr, edep û çanda (kultur) xwe digrin. Ew zarokê, ew mirovê ku ji zimanê xwe dûr bikeve, ji şexsîyet anî ji hevîrê kesayetîya xwe dûr dimîne. Piskolojîk rûhê wî xira dibe, nizan e û nikar e jîyana xwe sererast berdewam bike.

Ziman û giyan (ruh) bihev ra girêdayî ne. Dema peyvînê da tevhevîya ruh (giyan) derdikeve pêş. wexta axaftinê da ne tenê azayîya bedena mirovan, wezîyeta rûhê mirovan jî xwe bi mîmîkan nîşan dide.

Çewa me got zimanê dayîkê, hevîrê kesayetîya mirovan e. Hevhatin û geşbûnîya kesayetîyê pêk tîn e. Jîyana mirovan bi

hevhatinê geş dibe. Herwiha yekîtiya civakê an go yekîtiya netewî jî bi zimanê dayîkê tê sazîkirin, tê xemilandin û kemilandin.

Zimanê Dayîkê, Çand, Dîrok, Din, Perwerde û Nasî

Ziman, sembola civakê, bingeha çanda netewî ye. Çand bi ziman tê meydana. Çanda bê ziman nikare bibe çanda dewlemend. Dîrok jî, ji çandê tê holê. Dîroka bê çand ne dîrok e û pêşeroj jê ra tune. Serkanîya çandê zimanê dayîkê ye. Serkanîya dîrokê jî çand e.

Eger em çandê wek baxçeyek bihesibînin, ziman serkanîya vî baxçeyî ye.

Di baxçeyek da fêkî heye, zerzewat heye. Di baxçê bê av da, fîrengî, baqle, xiyar, gêzer, rihan, bamye, sîr, pîvaz, qavun, îsot, bacan û tamamîya zerzewatan çênabin, hişkîdibin... Eger serkanîya baxçe zuwa bibe, baxçe jî hişk dibe. Serkanîya çandê jî zimanê dayîkê ye. Eger serkanîya çandê anî ziman ji dest here, çand jî namîne û gelê xwedîyê ziman û çandê jî, ji meydana dîrokê radibe. Em dibînin ku bê ziman çand jî namîne, dîrok jî namîne û gel jî namîne. Eger em qenc bifîkirin emê giringîya ziman qenc fam bikin û bi dil û can xwedî li zimanê dayîka xwe derkevin.

Çand û ziman biheva girêdayîne. Eger ji wanan yek kême be, ê dî jî gelek zêf û xirab dibe.

Zimanê dayîkê wekî çermê canê mirovan e. Zimanê beyanî wekî kincên li ser mirovan e. Mirov dikare kincên xwe biguhêre, kincên nû û xweşik li xwe bike, belê mirov nikare çermê xwe biguhêre...

Perwerdîya bi zimanê beyanî li ser kesayetîya zarokan rolek gelek mezin dilîze. Kesên bi zimanê dayîkê dest bi dibistanê û perwerdîyê neke, ji alîyê kesayetîyê va gelek kême dimîne, nikare şexsîyeta xwe mukemel bike.

Dema zarok di dibistanan da ne bi zimanê xwe, bi zimanekî dî dest bi xwendin û perwerdeyê bike, cîhana wî ser û bin dibe. Ezayetîya wî kêr dimîne. Di dibistanan da nebikaranîna zimanê dayîkê bandorekê negatîf li zarokan dike û wan dike nav kompleksên nizimbûnê. Eger em li ser Kurdan bifikirin ku her çar parçeyên Kurdistanê bi zimanê dayîkê perwerde nabin û zimanê dayîkê ji wan ra qedexeye, vêcar emê bizanibin ku dema ev zarok bezin dibin, dikevin çî hal û pergali... Emê fam bikin ku di nav Kurdan da çima tim û tim neyartî berdeyam e. Însanek ku di ezayetîya wî da kêmbûn hebe û bikaribe çî bike, Kurd jî dikarin eynî tişt dikin...

Ziman di bingeha xwe da mijara nasnameyê ye. Dema kesek bêje "Ez Kurd im, Erebeb im, Turk im, Faris im, Elman im..." jê ra şahidek lazim e. Ev şahid jî zimanê dayîkê ye.

Her insanek, bi zimanê ku dipeyive tê naskirin ji kijan gel e!.. Her insanek, her gelek zimanek wiyê dayîkê heye û li vî zimanê xwe xwedî derdikeve, pê va dizeliqe, bi pêş va dibe, bilindtir dike, pê fikir dike, pê dinivisînê... Belê hin Kurd zimanekî wanê dayîkê tune û zimanê neyarên xwe diemilînin, dipeyîvin, dinivisînin.

Her heywanek jî, zimanek wî heye. Kûçik ewta ewt dike, pişik mewa mew dike, mirîşk qida qid dike. Gelo kesî tucar dîtîye ku kûçik bi zimanê pişike mewa mew kirî ye, an Pişik bi zimanê mirîşkê qida qid kiri ye, an jî mirîşk bi zimanê kûçik ewta ewt kirî ye!.. Heywan ku heywane jî, ji xeynî zimanê xwe zimanekî di naemilîne.. Gelo çima hin insan dev ji zimanê xwe berdidin û zimanek di diemilînin?.. Ez dizanim gelek kes tê li ser van gotinê min, ji min bi qehirin, belê êdî ez van tiştan jî nebêjim' ezê biteqim...

Em dikarin li vir Elmanya zarokên beyanîyan binêrin. Kesayetîya wan teklihev e. Helbet rewşa zarokên Kurdan li welatê xwe, ji rewşa zarokên beyanîyên Elmanya gelek xirabtir e. Li Elmanya inkariya zarokên beyanî nayê kirin û di heftiyê da çend

siet diçin dersa zimanê dayîkê, belê li Kurdisan, li welatê zarokên Kurdan, zimanê dayîkê ji wan ra qedexe ye û li Turkîyayê inkariya van zarokan û gelê wan tê kirin...

Dema mirov zimanek rind hûr û kûr bikole û tê bigihîje, mirov civaka ku wî zimanî dipeyîve, ji her alî va dinase. Minak; Kurd dibêjin: “Şêr şêr e, çî jin e çî mêr e.”, “Wî limin pepûkê!..”, “Wî limin porkurê!..”, “Hey wax limin hey!..”

Turk dibêjin “At, avrat, sîlah = Hesp, jin, çek.”, an jî “Bomba gibi=Wek kumbere!..”, “Biz bize benzeriz = Em dişibin xwe!” (Di vir da ez dixwazim di nav kevanê da li ser vê gotinê tiştek bêjim ku em Kurd dişibin herkesî belê bitenê naşibin xwe!..), “Amanım, of aman of!”

Dema mirov di çarçova pêşvaçona dîrokê da li ziman binêre, mirov bi hêsanî rastîya dîroka gelan bê kêmasî tê da dibîne. Minak: Turk dibêjin: “Üzümü ye bağını sorma = Tiryê wî bixwe, pirsra rez neke!..”, Kurd dibêjin: “Dinya neyarê kewê, kew jî neyarê hev e!..” Dîsa di hin bernavkan da mirov rewşa dîroka gelan dikare bizanibe. Minak hin navên paşayên Turkan; Kuyucu=Bîrçî, Baltacı=Bivirçî, Kazıkçı=Zixtçî, Öküz=Ga Mehmet Paşa

Em kurt li ser van gotinan bisekinin. Hesp, jin, sileh. Ji ewil va bi hesp û silehên xwe welatê kesên dî talan û wêran kirine, jin û keçên wan revandine, tecavuz kirine. Heta di dema Osmanîyan da ji bo ku welatê Ewrûpîyan talan û wêran nekin, Ewrûpîyan keç û jinên herî delal bi zêran va ji paşayê Osmanîyan ra dîyar dikirin, Herema paşayên Osmanîyan ji keç û jinên delal ku êsîr hatibûn girtin an jî xelat hatibûn şandin, tijî bûn. Hin jinên Ewrûpî ku xelat ji paşayê Osmanîyan ra hatibûn xelatkirin wek Hurrem Sultan, Kösem Sultan û ên din... hakîmîyet giran di xanedana Osmanîyan û hukmê di pêşajoya dewleta Osmanî da kiribûn, jinên Ewrûpî an jî Rus bûn...

Îro di jîyana rojevî da, her xeberê xwe da dibêjin “Bomba gibi= wek kumbere.”. Her tişt dikin wek kumbere, çimkî ji çekên

kuştinê, ji şer û kampaxkirinê hisdikin.. “Tirî bixwe, pirsra rez neke”, welatê kesên dî zefî bike, dewelemendîya ser erd û bînerdê wan bixwe, pirsra xwedanê welat neke, ê kî dibe bila be, niha ê te ye û bixwe... Em di şîbin xwe, milîyetçîne, çî dikin bi kêfa xwe ne, ki çî dibêje li ba me derbaz nabe... Kurd jî wek gotinên xwe hereket dikin. Mînak: Cîhan neyarê kewê ye, kew jî neyarê hev e. Cîhân neyarê Kurda ye, Kurd jî neyarê hev in...

Her gel li ser bîngeha zîman, raman, hest, şahî û êşen xwe dîde dîyarkirin û vê bîngehê bikar tîne. Zîman bîngeha çandê, neyartîyê, nefret û hiskirinê, şahî û êşa; bi kurtî bîngeha hissê ye. Xnasan bi zîman li hev tê, bi zîman ji hev diçe. Zîman di bîngeha çandê da wîlo kûr cî girtî ye ku çare nîne mirov xwe jê bikaribe dûr bike. Gelek caran ez ji Turkan ra dibêjim çanda me çiqas nêzî hev be jî dîsa hin peyv hene ku bi Turkî bêne welgerandin, an jî hin tiştên bi Turkî bi welgerin Kurdî mane û xweşîya wan namîne. Ji Elmanan ra dibêjim em generasyonê yekem, an jî kesê çanda Kurdî girtibe, çiqas jî entegre bibe û xwe nêzî Elmana bike, disa di cîyek da dimîne sekinî û nikare wek we bibe, wek we hîs bike. Mînak: Di peyvên ji hev hezkirinê... Dema mêr û jînekê Elman ji hev hezbikin û gotinên herî xweşikê manîdar ji hev ra bêjin; dibêjin “mein Mäuschen=mişkîka min”, “mein Bärchen=hirçîkê min”, “mein Scheinchen=berazokê min.” Di rêya hezkirinê da bi zîmanê Kurdî, ev peyv nayên tu manayek kenc, tersê wî dema mêrek ji jîna xwe an jî, ji dosta xwe ra bêjemişkîka min, an jînek ji mêrê xwe an jî, ji dostê xwe ra bêje hirçîkê min, berazokê min miheqeq tê ev kes dîlşikestî bibin, belkî ji hev jî biqetin, ji bo ku ev peyv di zîmanê Kurdî da heqaretek herî mezin in...

Zîman, bîngeha civakê, sîyasetê, dîn, dîrok, çand, perwerde, huner û her tiştî ye... Mirov dikare bêje, zîmanê dayîkê kilîda dewlemendîya, çand û dîroka pêvajona hezaran salan da hatîye firekirin. Mirov dikare bi kurtî bibêje mirov bi zîmanê kîjan gelî bipeyîve, bi dîtin û nîrxandina wî gelî cîhanê vedirêşîne.

Gava yek bi Turkî bipeyîve bi dîtîn û nirxandina Turkan, ba Elmanî bipeyîve bi dîtîn û nirxandina Elmanan û bi Kurdî bipeyîve bi dîtîn û nirxandina Kurdan li cîhanê dinêre û dinirxîne.

Ne dîrok bitenê, her warê jîyanê jî bê ziman nabe. Dîn û bawerîyên insanan bi ziman hatine pejirandin. Dînek, bê ziman nabe dîn û nikarê di nav civata bê ziman da cî bigre, fire bibe. Di tim kitabên îlahî da fesla ziman tê kirin. Di Kuranê, sureta Mûsa, Ferza 19'an da wiha dibêje:

"Me mirov, qewm bi qewm afirand û her qewmek zimanek dayê. .. Ev hêvîyekê [wedê ye, kê hêvîya [wedê inkar bike kafir e...."]

Gelo ew dewletên ku inkariya zimanê Kurdî dikin, zimanê Kurdî qedexe dikin ne misilman in?... Gelo zimanê Kurdî ne xwedê daye?... Ew zimanê ku xwedê daye dewletên kolonyalist inkar bikin jî ma tê inkar kirin. Ev hêvîya ku xwedê daye, ji aliyê kolonyalîstan va tê inkarin. Çewa di ayeta Kuranê da dibêje, inkarkirina vê hêvîyê, inkarkirina [wedê ye..

Berî 25 salan, min ji bo tercumanîya zimanê Kurdî û Turkî mirecêt kir û piştî imtihanek bûme tercumanê zimanê Kurdî û Turkî. Yekê Tirk senedêkê noterê anî cem min û min welgerand zimanê Turkî. Ewî, ji bo muhorkirina konsolosê vî senedî şand konsolosa Tirk. Piştî demek hat cem min û got: "Madem tu ne tercumanî, te çima senedê min welgerand Turkî. Konsolos gelek aciz bû û senedê min muhor nekir. Piştî demek karek min hebû û ez çom konsolosa Turk. Yekê mamosteyê naskirî di konsolosê da memûr bû û bang kir min bir dayra xwe. Ji min ra got "Serokkonsolos gelek qehirî dema ku mora te dît. Ji min ra got ku ev mirov bi salan di konsolosê da xebitîyî û çewa dikare tiştek wiha bike, muhora tercumanîya zimanê Kudî bistîne. Wezîfe da min ku ez bi te ra bipeyivim. Pêwist e tu vê muhorê heman bavêjî.."

Min jê ra got: "Baş e, li ser seran, ezê vê muhorê hema niha bavêjim. Tu dikarî ji kerema xwe ra ji min ra bêjî, gelo bi avêtina vê muhorê tê zimanê Kurdî ji bê avêtin, ji ortê rabî an na ?.. Ez muhorê bavêjim jî dîsa zimanê Kurdî li ortê ye, nayê avêtin û zimanê mine. Ez nikarim bibim tune, ku zimanê min jî bibî tune. Ez li pêşmiqabilê te me û heme. Tu bejî tu tineyî jî, va ye ez li vira me û heme !... Dema min li konsolosê kar dikir û yekê Kurdê ku bi Turkî nizanibû dihat vir, ma we bangî min ne dikir, ma min ji we ra tercumanî ne dikir?.."

Memûrê ku xwe alîkar nişan dida got: "Serokkonsolos got ku tu vî zimanî di dayirêyê Elman ê fermî da, bi avayek fermî nişan didî û bi biyanîyan didî qebûlkin. Ev jî, ji bo dewleta me ne qence..."

Min Çewa di virda da xuya kirin, tehemula kolonyalîstan ji zimanê Kurdî ra tune. Xwedê tu zimanî serdestî zimanê dî çênekirîye. Heq nedaye tu zimanî ku serdestê zimanê dî ye. Çanda tu kesî, tu gelî ji çanda kesên dî, ji çanda gelê dî mezintir û qenctir nîne. Xwedê tu heq nedaye kesî ku zimanê kesên dî, çanda kesên dî ji orte rake. Belê dewletên kolonyalîst zimanê Kurdî qedexe dikin, Kurda bê zar û ziman dikin. Halbikî gotinekê pêşiyên Kurda heye, dibêje: "Zar û ziman, dîn û îman." Di virda jî tê eşkere kirin ku dîn bi zar û ziman dibe dîn, dînê bê zar û ziman ne dîn e.

Teodor Leuenberger dibêje: "Hemû bihevçonên dîrokî di warê ziman da serkeftinek bi dest xistine. Dîrok ji van şeran pêk tê."

Zimanê Dayîkê û Sîyaset:

Zimanê dayîkê di meşandina polîtîkayê da cîyek herî giring digir e. Kesê bi zimanê gelê xwe polîtîka ne meşîne, nikare biserbikeve. Nikare gelê xwe zane û şiyar bike. Nikarê gelê xwe organîze bike, nikarê gelê xwe fam bike û xwe bide famkirin, nikare armanca xwe bi gel bide famkirin.

Partî û rêxistinên Kurd xwedî sîyasetek ziman nînin û di proxramê wan da li ser ziman tiştêk tune an jî hevokek heye. Sîyasetmedarên Kurdistana bakûr di civîn û semînerên xwe da bi zimanê Kurdî napeyîvin. Serokên Kurd, ji kesên endam û alîkarên partiyên xwe ra telîmat, name û daxwazên xwe bi Turkî dinivîsînin. Zimanê wanê mişterek bû ye zimanê beyanî. Pirranîya sîyasetmedarên Kurd dibêjin: "Em bi zimanê Kurdî nikarin gengeşe bikin û zimanê Kurdî ne zimanê gengeşekirina sîyasetê û aborîyê ye."

Sala 1983'an me li Hannoverê kursek ji bo zimanê Kurdî amade kiribû û gelek sîyasetmedarên Kurd pêşdarî vê kursê bibûn. Bi roj me Kurs çêdikir û hevalan li cem hev rûdiniştin mineqeşe dikir. Kesî bi Kurdî gengeşe ne dikir. Ew kesê ku elelecele Kurdistan azad dikirin, digotin: "Zimanê Kurdî ne zimanê gengeşa sîyasetê ye, em nikarin bi Kurdî gengeşe bikin." Bi vê xapandina xwe, bi zimanê Turkî gengeşe dikirin. Berpîrsîyarên dewletên koledar jî eynî tişt dibêjin. Dê fermo, werin vê malxirabîyê jihev derxin !.. Ferqîyeta wan ji hev çîye gelo ?..

Hin serokên me ku sozê serxwebûna Kurdistan dabûn gelê Kurd digotin: "Ewil dewlet paşê ziman. Dema em dewleta xwe damezirînin wê demê emê dest bi girîngîya ziman bikin." Eger em hêvîya dewlet damezirandinê bimînin, bi rastî tê kokê me jî holê rabe, gelê Kurd di dîroka cîhanê da namîne.

Di sala 1991'an da serokomarê dewleta Turk Turgût Ozal, di civîna Yekîtiya Ewropî da pêşdar bibû. Li ser pîrsa Kurdî berpîrsîyarên Ewropîyan ji Ozal pîrs dikin, dibêjin:

- Gelo ji bo çî win zimanê Kurdî di dibistanan da serbest nakin. ?

Ozal wiha bersiv dide :

- Gelek name û raporên terorîstan ketine destê me. Ew nameyên ku terorîstan ji hev ra nivisandine, ew raporên ku li ser xebat û rewşa xwe nivisandine, temamîya wan bi zimanê Turkî ye, yek xetek di nav wan name û raporên da bi Kurdî tune. Eger

ew kesên dewleta Kurd dixwazin û ji bo vê daxwazê terorîstî dikin, name û raporên xwe bi zimanê xwe Kurdî nenivîsînin, xuya dike ku zimanê wan Turkî ye. Vêcar ez nizanim, gelo bi navê Kurdî zimanek heye an na?.. Eger win dixwazin, em dikarin name û raporê wan bidine we jî.

Di pêşgotina pirtûka Sprache und Herrschaft (Ziman û Serkarî) da dibêje:

- Ziman, polîtîka bi xwe ye, polîtîka jî zimanê di nava gel da ye. Serkarîyen zordestan ne tenê bi kotekê gel ditirsînin û digirin bin bandora xwe, herwiha ew li xirakirina zimanê gel dixebitin ku gel bikşînin ale xwe.

Girîngîya Zimanê Dayîkê û Sîyaseta Kolonyalist

Dewletên kolonyalist bi sedsalane ku zorî û zordestî li Kurdan û zimanê Kurdan dikin. Daxwaza wan ji ortê rakirina zimanê Kurdî ye. Ew gelek qenc dizanin ku ji ortê rakirina zimanê Kurdî, tê gelê Kurd jî, ji dîrokê bide paqijkirin. Ji bo asîmîlekirina gelê Kurd, pêwîste zimanê Kurdî bê jibîrkirin. Dewletên mêjok, bi her awayî ji holê rakirina zimanê Kurdî bi tim qewetên xwe dixebitin. Turkîya, Ji dibistanan heta eskerîyê, ji jîyana aborî heta sîyasîyê, ji çandê heta jîyana civakî, ji navên gund û bajar û çol û çîyan heta jîyana rojevî, di herwarî da ji bo ji binîrakirina zimanê Kurdî bi qencî û xirabî, bi top û tîfîngên xwe, bi serdestî û zordestî, bi ken û girîn, ji dibistan, zaniyên heta eskerîyê, ji gund bajar heta karxanan (fabrîqan), ji rojnameyan hetanî medyayê, di warê aborî, çandî, sîyasî û civakîyê da, di her warê jîyanê da êriş dide ser zimanê Kurdî û ji nava civaka zimanan dide rakirin. Ev êrişên giran, bi damezirandina cimuryetî ra xirabtir bûne. Zorî û zordestî ji hedê xwe derkeftîye. Di van 20 salîyan dawî da, ji sala 1980'an û vir da, ji bo windakirina zimanê Kurdî her tişt mubah bûye. Ne heqê mirovan, ne heqê insanîyê, ne wijdan û merhemet tiştêk nemaye.

Tiştê herî pêkenok û komîk ev e ku dewleta Turkîya bi navê ilmê profesor, zimanzan û alimên xwe ên sexte dide pêş û ilmê jî sexte dike, qirêj û çepel dike. Ji dema Mustafa Kemal hetanî îro bi hezaran alimên xweyê sexte dayê pêş, li ser tunebûna zimanê Kurdî rapor û pirtûkan daye nivisandin, konferanmsan daye çêkirin, gotinên alimên Ewropî jî li gorî ilma xwe ya sexte daye guhartin û danîye ber gelê xwe, ber gelê Kurd û gelê cîhanê. Di salên dema Mustafa Kemal da qaborê qafê mirîyan tanin konferansa û şiklê Turkan derdixistin holê. Zimanê Turkan roja cîhanê nîşan didan û zimanekê bi navê Kurdî nîne digotin. Kurd, Turkê çiyayî bûn û zimanê wan jî zimanek ji Turkî, Erebi û Farisî bi avayek piç derketibû holê. Di dema 12'ye Êlûnê da zimanê Kurdî ji xart-xurta şikênandina berfê çêbibû. Belê ji aliyên dî va ev alimên sextekar qenc dizanibûn ku di nav zimanê Turkan da bi hezaran peyvên Kurdî hebûn. Peyvêb ku bi "çar", "ser..." destpêdikin, peyvên ku bi "kar", "dar..." bidawî dibin, hinekên farisî xaric bi temamî Kurdî e û Turkan van peyvên ji xwe ra kirine mal. Mînak çarşev, çarşamba, çardak, serdar, serserî, serpûş, cefakar, hurmetkar, sefakar, sirdar, alakadar, zordar...

Devleta Turk dibêje zimanek bi navê Kurdî û miletek bi navê Kurd tune û bi gelê xwe jî dide bawerkirin. Belê çewa cin ji hesin ditirse, dewleta Turk, berpirsîyar û karbidestên wan wilo ji vî zimanê tune ditirsin. Tiştê ku tunebe meriv jê natirse. Zimanê Kurdî, Kurd û Kurdistan him tûne û him jî, ji vê tuneyîyê ditirsin, dibizidin, qedexe dikin !...

Makyawel di pirtûka xweya ku bi navê hukumdar da şîretan dike, dibêje."Ew welatê ku bê zeftkirin, pêwiste berî her karî zimanê wî gelî bê windakirin. Dema ziman winda bibe, ew gel jî winda dibe, êdî nikare desthildan bike, welatê xwe paşkî bistîne, azad bibe."

Makyawel ji bo windakirina ziman gelek rê û bendan nîşanî hukumdar dide. Ne hacete em van şîretan yekeyek li vir bêjin.

Binêrin kiryarên dewleta koledar û bizanibin makyawel çî goti ye.

Kolonyalîstan ji me gelek jîrtir bi ziman girtine, polîtîka ji ortê rakirina zimanê me bi tûjî û xurtî dimeşînin. Di destpêka semînerê da min pîrsek kir û got gelo dewletên kolonyalist çima zimanê me qedexe dikin. Niha em dizanin ku sîlehê herî mezin û dijwar ji bo azadbûnê gele me zimanê me ye. Kolonyalist vî tiştî zaf qenc dizanin û dixwazin zimanê me bi me bidîne jîbîr-kirin û windakirin. Dema zimanê me winda bibe, em jî, ji meydana dîrokê radibin. Madem dewletên kolonyalîst zimanê me didin qedexekirin û vî çekê dijwar ji destê me distînin, pêwîste em jî aqilê xwe bidin serê xwe û bi vî çekê bi qîmet û rûmet va bizeliqin, heta mirinê qet ji destê xwe bernedin. Ji aliyê windakirina zimanê me çî ji destê kolonyalîstan tê dikin. Wek dewleta Turk ji zimanê Kurdî acize, ji tu tiştî ne aciz e!.. Ne bitenê li Tirkîyayê, li kêdara cîhanê mafê zimanê Kurdî bê eşkere kirin, dewleta Tirk bi her awayî vî mafî di temirîne. Ji bo dersa zimanê Kurdî li hin eyaletên Elmanya ku niha tê çekirin, dewleta Turk gelek xebat û çalakîyan di nezda hukûmetên eyaletan da kir ku dersa zimanê Kurdî bi fermî nekeve dibistanan.

Ez dixwazim mînakek bi mane di heqê kiryarên dewleta Turk da ji were bêjim. Sala 1958'an dewleta Misrê, li bajara Qahîrê rojê sietek bi jîmanê Kurdî dest bi bernamêyek zimanê Kurdî kir. Tirkîya gelek aciz bû. Winê bêjin ma Misir li ku û Tirkîya li ku, çima Tirkîya aciz bibe?.. Ez bersiva vê pîrsa we nadim, win bixwe li bersivê bigerin. Wezîrê derva ê Tirkîya Fatin Ruştu Zorlu bi serokê Misrê Cemal Evdilnasir ra sedem vê bernama Kurdî dipeyive û nerazîbûna xwe tîne ziman. Cemal Evdilnasir polîtîka Tirkîya derheqê Kurd û Kurdistan da qenc dizane. Ji Fatin Ruştu Zorlu pîrs dike, dibêje :

- Ez qenc nizanîm, ma li Tirkîya Kurd hene?..

Wezîrê Tirkîya ê derva Fatin Ruştu Zorlu bersiv dide û dibêje;

- Li Tirkîya Kurd tunin.

Cemal Evdilnasir bi dengê ji xwe bawer dibêje:

- Madem li Turkîya Kurd tunin, ev bername ku em li şahîrê Qahîreyê bi zimanê Kurdî diweşînin, gelo çima we aciz dike û diqehirîne?.. Ji bo Turkîya ev bername ne problem e. Ji ber ku li Turkîyayê Kurd tunin! Em beredayî serê xwe ne êşînin...

Di Asîmîlasyona Zimanê Kurdî da Rola Kurdan

Dewletên kolonyalîst di alîyê ziman da, ji me Kurdan gelek zanatir û bi pêşvatirin. Ji bo zimanê me bi me bidin jibîrkirin û me asîmîle bikin, çî ji destê wan tê dikin. Gelek Kurd dibêjin ku dewleta zordar firset nedayê me ku em zimanê dayîkê fêr bibin û bikaribin biemilînin. Tiştê heye ku bê şik û bê şuphe ye. Ev tişt jî zordariya ku dewlet li zimanê Kurdî û Kurdan dike. Kesek nikare kiryarên dewletên koledar derheqa zimanê Kurdî da zelal û paqij bide nîşandan. Zor û zordestiya li ser zimanê Kurdî li ber çavan e. Ev zor û zordari, ev qedexa kirin û neyartî, ev inkar kirin û asîmîlasyon, ev zulm û nemirovatî em deynin alîyek û derheqa zimanê Kurdî da werin ser kiryarên Kurdan...

Kurdên zimanê dayîkê jibîr kirine, hindik dizanin an jî dizanin belê naxwazin bipeyivin. Dema mirov ji wan ra dibêje çima zimanê Kurdî napeyivin hiceta wan hazir e, dibêjin : “Dewleta zordest bi me zimanê me daye jibîrkirin.”

Hevalno, ma dewletê eskerê xwe danîyê devê derîyê me ?: Ma esker û polos bi çekên xwe va ketine malên me û nahêlin em zimanê xwe bipeyivin?.. Gelek caran dema ev insanên me ên tembelê sistê nezan van tiştan dibêjin û sûcê ku ew bixwe dikin, davêjin ser dewletê, gelek caran sedem van gotinên wan ez guneha xwe bi dewleta Turk tînim !.. Kes bila sûcê xwe navêje ser dewletê. Herkes dikare di 30 salî, 50 salî heta 80 salîya xwe da zimanê dayîka xwe fêr bibe. Gelek kesên me hene ku diya wan û babê wan bi Turkî nizanin, belê ew jî bi Kurdî niza-

nin. Gelo ev kesen ha ji dayîka xwe, ji bavê xwe ra nebûne bîyanî?.. Ev kesên ha ji eslê xwe dûr neketine?..

Birazîyeka min heye. Li Sêrtê mezin bûye. Xwe li Kurdî nake xwedî û bi min ra bi Kurdî napeyive. Ez pê ra bi Kurdî dipeyivim, belê ew bi Turkî bersiva min dide. Ez bawer im ku ew kurdî qenc dizane. Çimkî ez bi Kurdî çi pirs bikim, ew bi Turkî bersiv dide. Ez jî, xwe lê nakim xwedî û pê ra bi eşq û kêf nabim. Carek du car dîya wê ji min ra got: "Songul dibêje ku mamê min ji min qed heznake. Bi xwuşk û birayên min ra gelek bi kêfî ye, belê bi min ra na.."

Min got: "Rast e.. Bila bizanibe ku ew ji miletek dî ye û ez Kurd im. Bila bizanibe, ew kesê bi zimanê min bi min ra napeyive, ne birazaya min e û ne pismamê min e. Ji min ra kesek xerîb e. Ez ji xeriba jî gelek hez dikim, belê ne wekî birazîyên xwe!.. Ez çiqasî ji xeriban hez dikim, ji vê keça te jî hewçend hez dikim..."

Li Kurdistan, Kurd di mala xwe, di jîyana xwe a rojevî da bi pirranî zimanê Turkî diemilînin. Bi milyonan Kurd ketine metropolên Turkîya. Zarokên Kurdên metropolan ketine nav kompleksên nizimîyê. Di bin tesîra van kompleksan da jîyana xwe berdewam dikin. Di bin van kompleksan da dest bi inkarîya xwe dikin û bi zimanê Turkî di nav mala xwe da dipeyivin. Piranî dayika wan bi Turkî nizanin û bi zarokên xwe ra bi Kurdî dipeyivin. Belê zarok bi dayika xwe ra bi Turkî dipeyivin, xwe li Kurdîyê nakin xwedî. Bavê wan jî bi vî awayî serbilind dibin, dengê xwe nakin. Zarok ne bitenê inkarîya zimanê dayîka xwe dikin, herwiha bi inkarkirina zimanê dayîka xwe ra inkarîya dayîka xwe ya belengaz jî dikin û dayîkê bê aqil, nezan dibînin. Nevîyên dayikan bi Kurdî qet famnakin. Hal û pergela Kurdên di metropolan da, hal û pergalekê rezil e... Ma winê bêjin hal û pergela gundan çewane. Bi rastî rewşa gundîyên Kurdistan jî, ji rewşa Kurdên metropolan qenctir nîne..

Di salên 1940'î, 1950'yî da, dema ez zarok bûm, gundê me nehîye bû. Di gund da dibistan, qereqol û nehîye mudûrî hebû.

Anî di gund da gelek kesên Turk hebûn ku zimanê wan bi Turkî bû û bi tirkî dipeyîvîn. Belê di nav gundî û zarokên gundîyan da bi Turkî peyvandin gelek şerm û fihêt bû!.. Kesek tucar bi kesê dî yê gundî ra bi Turkî nedipeyîvî. Di dibistanê da Kurdî axaftin qedexe bû. Belê dîsa zarok bi hev ra bi Kurdî dipeyîvîn. Sedem vê yekê mamoste di nav zarokan da ajanan digirt ku navê kesên bi Kurdî dipeyîvîn bidizî binivsişne û bide mamoste. Bi vî awayî Kurd hê di zarokîya xwe da fêrî ajanîyê dibûn. Belê zarokan lédana mamoste qebûl dikirin û dîsa jî bi hev ra bi Kurdî dipeyîvîn...

Îro di gundan da piranî bi Turkî tê axaftin. Zarokê gundên ku dibistan nînin jî, bi tesîra medyayê bi Turkî dipeyîvin. Dê û bavê zarokan temaşa telewîzyona Kurdî dikin, belê zarok temaşa telewîzyonên Turkî dikin.

Kurd, bê zorî û zordestî dev ji zimanê xwe berdidin. Li ser xwe dest bi sansorek otomatîk kirine, otomatîk xwe asîmîle dikin. Kesên bi Kurdî dikarin binivsişnin jî, tim nameyên xwe bi Turkî dinivisişnin. Serokên Kurdan, partiyên Kurdan jî alîkarîya vê asîmîlasyona otomotik dikin. Nivisişên xwe di rojnaman û kuwaran da bi Turkî dinivisişnin. Çar sale ku min du pirtûkên çîrokên Kurdî û pirtûkek hikayetan hazirkirî ye belê ez nikarim bidim çapkirin. Çapxaneyên di bin bandora partiyên Kurd da çap nakin, ji bo ku naveroka van pirtûkan çîrokin û ne nivîsê sîyasî ne. Çapxaneyên dî jî bi armanca ticaretê pirtûkan çap dikin û gelek pere dixwazin. Çîrok perçeyek ji çandê ye û Kurd rûmet nadine vê çandê. Dê fermoyê werin bêjin ku Kurd xwedî li çanda xwe derdikevin, pêva dizebiqin?..

Dema ji kesên zimanê Kurdî naemilînin ra dibêjin: "Ji bo çî tu zimanê xwe nizanî?.." bersiv hazir e û suçdar kifş e. Dewleta Turk suçdar e. Qed suçê wan tune, dewletê zimanê wan bi wan da ye jibîrkirin!..

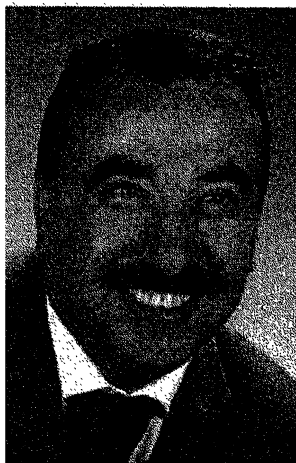
Ez dixwazim çend gotin li ser Kurdên ku li welatên derva jîyana xwe berdewam dikin, bêjim. Kurdên ku jîyana xwe li

Ewropê derbaz dikin, ji alîyê parastina ziman va ji Kurdên Turkîyayê û welat kambaxtir in. Zarokên Kurdê li Elmanya bûne niv Elman û neviyên wan bi temami bûne Elman. Neslê sîyemin asîmile bûye. Neslê dûwemin hatîye dema zewacê û bi hev ra dizewice. Xort û keçên ku bi hevra dizewicin, zimanê wan Elmanî ye. Bi zarokên xwe ra jî bi Elmanî dipeyivin û zarokên wan otomatik Kurdî jibîr dikin, ji eslê xwe derdikevin, zimanê dayîka wan dibe Elmanî!.. Li Ewropê tu zor û zordestî li ser zimanê Kurdî tune. Li hin eyaletên Elmanya di dibistanan da ji bo zarokên Kurda dersa zimanê Kurdî heye. Kurdên entelektuel, Kurdên sîyasetçî, zarokên xwe naşeynin van dersan. Kurdên entelektuel di malên xwe da jî bi Turkî dipeyivin, alîkarîya asîmîlasyona dewleta Turk li ser zimanê Kurdî dikin. Kurdên cahil jî zarokên xwe zû windadikin. Zarokên wan zû dibin Elman. Ji bo ku dê û bav bi zanîbûna zimanê Elmanî ê zarokên xwe serbilindin.

Di dawîyê da dixwazim mînakek zelal bidim; Kurdên Êzîdî, li Turkîyayê, li Sûrîya û Îraqê bi hezaran salan asîmile nebûn û ji Kurdîtîya xwe tu tiştek wînda nekirin. Belê li Elmanya di 15 salan da zarokên wan asîmile bûn û ez bawer im ku tê di 50 salan da bi temami him Kurdîtîya xwe û him jî Êzîdîtîya xwe jibîr bikin. Bi hezaran salan di bin darê zulm û zordestîyê da li ber xwe dan, teslîm nebûn. Belê di 15 salan da bê zor û zordestî, bi eşqa dilê xwe teslim bûn. Ev tiştek gelek giring e ku mirov lêkolînin ilmê li ser bike!..

ek li ser okan û ziman

Mamoste Ahmet Akba

rûdora xwe distine û bi w
n ji ku tesîra xwe û man
.

rivan de ku fikir, kultur t
êya ziman tê kirin. Ev ma

g didan û bi hevûdîn re b
dema vahşîtiyê (colanî) ku
omîk famile, beglik, civa
holê (meydanê). Her civa

paşî gîhişt bû millet, ev civat jî bi zimanê xwe ve giredayî ma heta niha hebûna xwe anî û xwe kivşkir. Bi rêya wî zimane xwe hevûdin naskirin, fehmkirin û danûsîrandin kirin bi wî awayî cara pêşî meriv bi hevûdin re ketin têkilîyan (kontax çêkirin) û heta niha berdewan dikin. Ji xwe ev pêşketina îro dinyayê ji bi rêya ziman çêbûye.

Ji ber wê yekê sistema civatê (sosyal), çêbûn, tebîat xistin bin kontrola xwe di warê kultur û aborîye de ji ku pêşketina îro dinyayê çêbû, xistin dest û bi serketin.

Nelma, meriv dibêje ku bi wê Organê (ziman) dewlet û mîled hatin saz kirin û mirovatî pêşket û nêzî hevûdin bûn. Ji ber wê yekê ziman di jîyanê de rolekî gelekî mezin e. Disa jî jîyana me de ku em dibinin ilm û teknîka dinya kete bin xizmeta însanan ku feyde jê digrin, dîsa ji bi rêya ziman e. Tê dîtî ku ziman di jîyana meriv de çiqas feyde ye û tesira xwe heye.

Bi derketina ziman re mirovan nivisandin û dezgehî hîn-bûnê (dibistan) avakirin, ku civat bê idarekirin û mesele wan derxînin holê û his û mejûyê wan pêşve here bi wî awahî hat çîhkirin. Milletê ku di dinya de tê ispat kirin bi heya ziman e. Bi wî hebûna xwe ya hezarsalan heta niha anîne û dijîn.

Merivên berê li himberî êrişan ji bo ku hebûn xwe bidominin û piparêzin tekoşin dane, lê mixabin ev êriş jî, ji aliyê merivan ve hatîye. Ji bo ku miho bibin (hinda bibin), karê wan yê pêşî pêşgirtina ziman û kultura wan bûye.

Ji bo ku ji binî ve hinda bibin, bi politakeke dijwar hatine ser wan milletê, ku heta wega di bin deste ne. Astengiyê mezin derdixînin pêşîya wan. Bêguman ziman; di nav merivan de piştgiri bidenhevûdin, his, xem, êş, hezkirin, fikir û ramanan kivşdike.

Pirs, meselên civatê kêma dîke û çareser dîke. Wan serrast û tekûz dîke, kultur û çanda dinyayê bi hevûdin dide naskirin û pêşve dibe.

Ji dirokê, insanan tecrûben xwe, zanîyên xwe, jîyana xwe berê û tiştên ku dîtine bi rêya nivîsandinê ji nivşeki heta nivşeki

din derbaskirine. Berdewam kirina vê ku heta îro ronahî daye û dide bi rêya zimanê.

Çawa bê haveyîn hevîr çênabe û nagre, ziman jî ji bo merivan wisa ye. Ji bo merivan wekî bexçekî rengin û çavkanîyeki kulturê ye.

Çawa di nav bexçekî gulên de, ku guleke biçinî şuna vê reşayî (lekeke reş) çêbibe û delalîya wî bexçeyê gulên xira dike, wisa ziman û kultur jî xira dike.

Bi wan mana meriv dikare gelek nûmunan bide.

Hê jî millet hene li vê dinyayê ji bo berjewendiyê xwe yê netewî û şexsî; nehekî, êrişî û politika asimlasyonê (helandin) tînin ser milletê din, ku tûne bin, zulmê dikin û ked û heqê milletê din yê bîndest dixwin, wan nas nakin û heqê merovatîyê perçîkînin. Merivan îcratên, ku heta îro peyda kirine tiştên dirokî û civatê ne ji bo insana ne. Hindabûna wan tiştan ji bo merivan xirabîyê herî mezin e. Ev ji bo merivatîyê gelek şerm û eyîb e.

Di rojhilata navîn de gelê Kurd gelekî herî kevn e. Wî gelê jî bo merivatîyê û dinyayê gelek imedeniyetî û heyîya ku desxistîne anîne. Ji bo pêşketina însanan imkan û alîkari dane û wisa jî dinya wan nas dike. Wek ku milletê dinya jî dizane dergûşa medeniyetê, ku milletê Kurd û yê din yê Mezrabota hatîye dizanin.

Kurd hatîne mecbûr kirin ku bi rêya kevin, macerbûne, derketine metropolên Tirkiyê û Evrupayê. Li gelek cihan koçber bûn, di belagazî û feqîriyê de dijîn. Hejmara wan li Evropa, tevi yê ku 1962 de bi karkerî, gihiştine milyonek. Kurd li Elmanîya gihiştine 700-800 hezari.

Kurdên Êzdî li welat û dervayê welat, hejmara wan qasi 800 hezarî ye.

Ez bawer im li Elmanîya gihiştîye 30 hezari.

Êzidîyê ku bi hejmareke baş li ba hevûdin rûdinin, dikarin malê Êzidîya wek Oldenburgê avabikin. Ku di nav de orf û aded, şîn û şahî, bisk û meqes, îd û cejnên xwe li gor birûbaweriyên xwe yên olî çêbikin û bidomînin. Qewl û beytê Êzidîya, rê û şopika wan bi ser hev keve û bê xwedî kirin. Ev ola (dîn) Kurdaye herri kevn e û xizmeta ziman û çand dike. Bi wê manê Mala Êzidîyê Oldenburgê kêmasîyê xwe hebe jî, li gor îmkanê xwe kar û xizmetê baş dike.

Rewşa perwerdekirina zarokên kurda li Elmanyayê

Wezirê çandî û kulturê ji bo zarokên wan hinî zimanê dayika xwe bibin, imkan-mecal dane; qerar û qerarnama derxistine, ku ew dibistanan de hîni zimanê xwe bibin. Li wira heq, huquq, demokrati heye; tenê ku malbat wi heqê xwe yên demokratik li gor usulê daxwaz bikin.

Meriv çiqas zimanan zanibe, hewqas bi kultur, cesaret û şexsîyet (kesayeti) dibe.

"Çiqas tu zimanan zanibî ku tu yê xwe nizanibî li ber civata pêşketî û modern de, tu gelekî eyb û şerm biki". Wî wexti qelsbûn û zeifbûna meriv ber wan kiviş dike. Bê zimanê dayîkê, zarok pêşerojê de wê di kesetîya xwe de walayekî mezin bibine.

Cihên ku dersên zimanê kurdî hatiye danîn:

Tenê li Saxsena Jêrin (Niedersachsen); Li Oldenburg, Celle, Hannover, Lêr, Osterscharmberg, Wildeschausen, Vechta, li Bremen du cihan, li Nordrhein Westfalen ji; Köln, Bottrop, Bielefeld û çend cihê din ji hene. Ji xeyna wan deran bi temami li her cihê Elman, dersên zimanê Kurdî ne hatiye danin. Tenê li wan cihin ku min li jorê kivişkiriye heye. Ev bi xebata komkar ku ji 1978 wezirên çandî yên eyalatan re name û kampanyekê imza vekiribû û şandibû û çalakiyên din yên rêxistinî hinek rewşenbir û welatparêz û mamostê yên niha ders didin û dane (hinek jî niha kar nakin) ked û xebat kirine û hinek dost û heva-

lin kurdan di nav (SPD, Grüne û PDS) de û sendika hînbûn û perwerdekirinê (GEW) ji alikarî û piştgiri dan ku qerarname ji 03. 02.1993 hat guhastin û ev imkana zimanê dayîkê dan.

Ev tiştêkî li berçav e, ku bi giştî zarokên biyanîyan bi teybetî zafî zarokên kurdan di perwerdekirina zarokan de paşve mane û hidi integre (hevfhmkirin) dibin an ji hiç nabin. Hê ji dibistana yekemin pirsên wan yên sosyo-kultur, pedagojik û psikolojik ku gelek cihan naynin berçavan, ji wan sedemên ne di cih xwe de ye, ku zafê wan dikevin rêya (dibistaneke teybetî -zarokên ku derengfahm dikin). Ji wan re perwerdekirineke teybetî lazim e (Sonderschule). Kesên ku diçin liseyê (Gymnasium) hêjmara wan hindik e. Zarok heta 26 salî divê here dibistanê, lê mixabin gelek ji wan heta wî emrî nabin xwedîye mesleg. Halbkî dewlata Elman dewleteke pêşketî ye û zane ye. Meriv dikare li vîra bibe xwedîye karek/meslegeki zaf baş û mumkune jî.

Rewşa malbata ji aliyên aborî û sosyali ve ku ji hevûdin cûda ye, tesira xwe li jiyana zarokanan dike. Ev zarokên ku bêmesleg in, dikevin kort û çalan. Meriv ku bû xwedîye mesleg naye vê manê ku her tiştî dikare çareser bike, na. Wek ku insanek di rêya çolekê de bê û di stûye wî de matarek av hebe ku karibe bijî. Kesên ku bêmesleg in, di jiyana xwe de pêşî xwe şaş dikin, xwe hinda dikin.

Li gor ditinê pispor û lêkolinvanan yên perwerdekirina zarok û ciwanan ev in; Bêmesleg, bi giştî zarokên biyanîyan in û bi hêjmareke zaf jî zarok û ciwanên Kurd in. Ev ji dibe sedema ku sûcan bikin (krîminal) bibin. Halbkî sedemê xwe yên sosyolojî û psikolojî di vir de heye û rolekî xwe mezin dileyîze. Mixabin di vî wari de xebatek baş çênabe ji aliyên organizasyon û malbetên Kurdan ve. Bi ditîna min, malbat ji wan probleman bi firehî agahdar nebûne an jî pênegihîştîne ku ev noqtekî gelek muhim e jibo zarok. Ji ber ku heta niha ji aliyê wan ve berxwedanek û hevldanek ber çav nehatîye kirin. Divê di vî wari de bala malbatan bêkişandin û ser zarok û ciwanên xwe bisekinin bi teybetî bi dibistan re paralel (rastênhev) bişxûlin û ji hevûdin

haydar (information) bistinî. Wek ku em dibinî rewşa wan nebaş e. Ku ji wan asteng û probleman xilaz bibin û çareser bibin. Ji bo wan karan pêwîst e malbat bi mamoste û dezgehên perwerderkirinê yê din re kar û xebat be kirin.

